
Inhoud

Dwarse gedachte

Complotartsen *door Bas Steunenberg* 2

Complottheorieën

Verkenning van het Nederlandse complotlandschap *door Wilbert Jan Derksen* 5

De lokroep van complottheorieën *door Jelle van Buuren* 17

Zorg

Gezondheidszorg in Nederland: kiezen én delen *door Herre Kingma* 25

Zorgcultuur in beweging *door Lex van Eijndhoven, Angelique Beekhuizen, Marieke Verlaan-Snieders, Armanda Govers, Marlies Mohr, Frits Barneveld Binkhuysen en Pepijn van den Hoogenband* 34

Rechtsstaat

Beperk de toegang van ideële organisaties tot de rechter *door Gerrit Dijkstra en Frits van der Meer* 43

Buitenland

Amerikaanse kiezers stellen radicale veranderingen uit *door Koen Petersen* 49

Duitse liberalen, op zoek naar meer of juist minder profiel? *door Fleur de Beaufort* 54

Waarden en geschiedenis

Liberalisme en dramatiek *door Reinout Woittiez en Bas Groenendijk* 63

Boekrecensie

Het liberalisme verdient meer hartstocht en vernieuwingsdrift *door Maartje Schulz* 71

Colofon 75

Dwarse gedachte

Complotartsen

door Bas Steunenberg

Vanuit mijn dagelijks werk bij de Inspectie voor Gezondheidszorg en Jeugd ben ik betrokken bij de vele rechtszaken dan wel tuchtrechtszaken die op dit moment lopen tegen met name huisartsen en apothekers die in de afgelopen twee coronajaren verkeerde informatie hebben gegeven over corona of over vaccineren. Het standpunt van de inspectie is dat artsen zich aan de normen en richtlijnen moeten houden. In het afgelopen jaar zijn er zestig corrigerende brieven gestuurd aan artsen, omdat zij duidelijk, volgens de richtlijnen, verkeerde informatie gaven. Voorbeelden van onjuiste informatie zijn het betwisten van algemeen geaccepteerde wetenschappelijke informatie over corona, medicijnen propaganderen die niet tegen corona bedoeld zijn of het afraden van

vaccineren (zonder dat daar een geldende reden voor is bij die patiënt).

Artsen hebben ook in hun beroepsvoering vrijheid van meningsuiting. En er is ruimte voor discussie over hoe de standaarden en richtlijnen te interpreteren. Maar na discussie moeten de artsen zich wel houden aan het resultaat en dus aan de geldende standaarden en richtlijnen. De informatie van artsen moet juist, feitelijk, makkelijk te controleren en begrijpelijk zijn. Duidelijk verkeerde informatie geven of zelfs complottheorieën verspreiden past daar zeker niet bij. De inspectie handhaaft ook in deze. Ze kan de onder toezicht staande arts een bevel geven, een boete opleggen of de zaak voorleggen aan de tuchtrechter.

Een bekend voorbeeld is dat sommige artsen chloroquine of hydroxychloroquine (HCQ) voorschreven als behandeling bij COVID-19. Al vroeg in de pandemie kwamen er wetenschappelijke studies die concludeerden dat men uiterst voorzichtig moet zijn het met inzetten van dit middel bij COVID-19. De werkzaamheid werd betwist, de veiligheid van de zorg kwam er mee in het geding en ook waren er risicovolle bijwerkingen.

Huisarts Rob Elens uit Brabant die de media al vaak opzicht het afgelopen jaar, stond in september voor de tuchtrechter in verband met het voorschrijven van HCQ. Deze huisarts geeft zelf aan door het gebruik van HCQ in combinatie met zink en antibiotica tien patiënten van COVID-19 te hebben genezen. Hij publiceerde de correspondentie die hij vanuit de inspectie ontving op zijn website en hij ging in het verweer tegen de inspectie. Dit vanuit het principe van behoorlijk bestuur en de overtuiging dat de inspectie in dit geval niet zorgvuldig gemotiveerd was en het vertrouwensbeginsel heeft geschaad met deze actie. Plus het feit dat de inspectie is overgegaan tot *naming and shaming* zonder wederhoor en de behandeling als experimenteel heeft bestempeld zonder gedegen onderzoek naar kennis en waarheid rond deze behandeling te doen.

Op 18 november kwam de uitspraak van het tuchtcollege over de huisarts Elens. Door de wijze waarop de huisarts zijn uitlatingen in de media heeft gedaan, heeft hij bijgedragen aan gevoelens van onzekerheid en onrust, aldus het tuchtcollege. Hij heeft zich buiten de beroepsgroep geplaatst en als eenling gehandeld, terwijl hij had moeten inzien dat hij onderdeel is van een zorgsysteem dat ook

het vertrouwen in dat systeem hoog heeft te houden, zeker omdat in die tijd al veel publieke onrust bestond. Het college rekent dit de huisarts zwaar aan. Maar het *off-label* voorschrijven van HCQ in het kader van de behandeling van COVID-19 is niet in strijd met de professionele standaard, zo oordeelt het tuchtcollege. Er was destijds nog geen richtlijn met betrekking tot het – toestaan dan wel afwijzen – van *off-label* gebruik van ivermectine en HCQ bij de behandeling van COVID-19, en daarmee was het niet een handeling in strijd met de standaard.

De klachten van de inspectie over het voorschrijven van HCQ zijn volgens het tuchtcollege deels gegrond. Het voorschrijven van de genoemde medicijnen was niet in strijd met de *Geneesmiddelenwet*. Wel had Elens zorgvuldiger te werk moeten gaan. De inspectie heeft hier dus geen gelijk gekregen bij de tuchtrechter.

Is dit nu een kwestie van complottheorieën en waar houdt de vrijheid van meningsuiting en eigen keuze voor behandeling dan op? Het voorschrijven van HCQ kent risico's, dus hier kan je een grens trekken. Aan de andere kant roepen de aanhangers van deze therapie op tot het lezen van hun bronnen en onderbouwing en wensen zij meer gedegen onderzoek naar de werking van de therapie, alvorens deze wordt afgeschreven door de richtlijnbehalende instanties.

Ik heb gezocht naar een definitie van wat nu precies een complottheorie is. Daarbij kwam ik de volgende tegen: een complottheorie probeert een verklaring voor de werkelijkheid te geven, gebaseerd op de overtuiging dat er meer is dan gewone mensen kunnen

waarnemen. Achter de dingen die gebeuren zou iets groters schuilen, een bestaan dat onze wereld beïnvloedt en zelfs beheerst. Onze wereld is een schijnwereld, wij gewone mensen zijn slechts marionetten in de handen van grotere machten zoals reptielen of een IT-miljardair. Of zoals in het geval van de behandeling van COVID-19, de *Big Pharma*. Deze definitie komt van schrijver Paul de Bont. Hij betoogt ook dat wij complotdenkers niet moeten demoniseren of uitlachen, maar naar ze moeten durven luisteren, om vervolgens eerlijk en kritisch het gesprek aan te gaan. Complotdenken is van alle tijden, maar neemt toe wanneer er sprake is van een crisis, zeker wanneer zich verschillende crises tegelijkertijd aandienen. Angst en verlies van controle leiden dan al snel tot wantrouwen en dus is enig begrip geboden.

Dit in gesprek gaan met de andersdenkenden, de ruimte voor discussie is er zeker in de medische wereld. Richtlijnen en standaarden worden opgesteld als resultaat van discussie. Wel is de afspraak dat beroepsbeoefenaren zich houden aan dit resultaat, of wanneer zij er niet aan willen voldoen, de behandeling staken en patiënt overdragen aan een collega.

In dit kader, kijkend naar de studies rond de werkzaamheid van HCQ, wijzen de voorstanders ook op wetenschappelijke studies die de voorzichtige werkzaamheid aantonen en vragen ze om aanvullende gedegen wetenschappelijke studies. Daar ontbrak de tijd voor bij COVID-19 en inmiddels is er meer wetenschappelijk bewijs, soms ook met positieve conclusies over HCQ, alleen de richtlijn zal niet snel aangepast worden. Maar zoals uit de uitspraak van het tuchtcollege blijkt,

mag *off-label* voorschrijven wel van de *Geneesmiddelenwet*. Een maas in de wetgeving.

Maar luisteren wij genoeg naar de complotdenkers en bieden wij een eerlijk gesprek? Als ik kijk naar de inspectie is er commentaar op het handelen, met name over de snelheid van het aanpakken van in dit geval voorschrijven van HCQ. Maar is dat zo? Mijn ervaring is dat wij als inspectie wel openstaan voor het gesprek, dat wij afwegen en zorgvuldig zijn. Maar hoe bekijk je dat vanuit het perspectief van de aanhangers van het tegenovergestelde standpunt, die in ons een overheidsapparaat zien, en dus de tegenpartij die de wereld beheerst? En hoe houd je dat vol in het heetst van de strijd tijdens een crisis?

Laten wij vooral leren van de ervaringen uit de COVID-19-crisis voor de zorg en deze geleerde lessen goed doorvoeren. En laten wij ons ook verdiepen in de complottheorieën en aanhangers daarvan en met hen in gesprek blijven gaan. Wat dat betreft ben ik ook een groot voorstander van het doen van onderzoek naar wat er zich afspeelt in het brein van complotdenkers en hoe om te gaan met deze doelgroepen. Een nieuw wetenschapsgebied, waar u in dit nummer van *Liberale Reflecties* veel meer over kunt lezen. Hopelijk houden wij het goede gesprek met elkaar en zorgen we voor een wetenschappelijke discussie over hoe te handelen.

Bas Steunenberg is senior-inspecteur Publieke Gezondheid bij de Inspectie Gezondheidszorg en Jeugd en secretaris van het VVD Netwerk Vught-Helvoirt-Cromvoirt.

Complottheorieën

*Moord op de gebroeders De Witt, geschilderd door Pieter Frits (1627-1708)
Bron: Haags Historisch Museum*

Verkenning van het Nederlandse complot-landschap

door Wilbert Jan Derksen

Er is tegenwoordig veel te doen over de verspreiding van complottheorieën. In de afgelopen HJ-Schoo-lezing waarschuwde VVD-minister van Justitie en Veiligheid Dilan Yeşilgöz-Zegerius expliciet voor het gevaar dat van complottheorieën uitgaat ten aanzien van de democratische rechtsstaat (VVD 2022). Verschillende incidenten bevestigen dit beeld. Zo stond begin dit jaar een man met een brandende fakkel voor het huis van D66-leider Sigrid Kaag allerlei complotideeën te verkondigen. Eerder werd

Kamerlid Pieter Omtzigt al belaagd door een meute complotdenkers. Minister-president Mark Rutte, (toenmalig) minister van Volksgezondheid Hugo de Jonge en RIVM-directeur Jaap van Dissel ontvingen eveneens bedreigingen vanuit die hoek. Recentelijk waarschuwde ook de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding voor de mogelijkheid van extremistisch geweld gepleegd door complotdenkers (NCTV 2022).

Het lijkt zo wel alsof complottheorieën vanuit het niets opens het publieke domein

zijn binnengedrongen. Toch zijn complottheorieën van alle tijden. Wanneer we kijken naar de Nederlandse geschiedenis zien we bijvoorbeeld dat al vanaf de dagen van de Republiek samenzweringstheorieën de ronde deden. De beruchte lynchpartij van de gebroeders De Witt in de 17e eeuw was mede het resultaat van pamfletten die onder de bevolking werden verspreid. Daarin werden beide staatsmannen beticht van allerlei complotten en zelfs als de duivel zelve afgeschilderd (Trouw 2022).

Om een beter beeld te krijgen van hoe we in de huidige complotepidemie beland zijn geraakt, is het wellicht waardevol om een overzicht te schetsen van de verschillende complottheorieën en de manieren waarop die zich hebben verspreid in Nederland. In dit artikel zal de focus liggen op het Nederlandse complotlandschap en niet zozeer op theorieën die een buitenlandse oorsprong kennen (9/11, JFK, maanlanding, etc.). Al zullen later wel verschillende internationaal georiënteerde theorieën worden benoemd die nu ook in het Nederlandse publieke debat een belangrijke rol spelen. Tevens wordt in dit artikel omwille van de lengte alleen gekeken naar de meest recente geschiedenis. Het doel van het artikel is om een kort chronologisch overzicht te schetsen en te kijken welke lessen hieruit vallen te trekken voor liberalen.

Heimelijke vliegtuiglading

We beginnen dit overzicht precies 30 jaar geleden. In 1992 vond een tragisch ongeeluk plaats toen een vliegtuig van de Israëlische maatschappij El Al neerstortte en zich

in twee flatgebouwen in het Amsterdamse Bijlmermeer boorde. Het ging om een vrachtvliegtuig dat gelijk na opstijgen vanaf Schiphol in de problemen was gekomen door het afbreken van twee motoren. Deze ramp resulteerde in 43 dodelijke slachtoffers, al wordt ook wel vermoed dat het daadwerkelijke aantal hoger lag, aangezien er veel ongedocumenteerden in de flats woonden (Cardone 2022). Het was uiteindelijk niet de crash zelf, maar de nasleep daarvan die een voedingsbodem voor complottheorieën zou blijken. Er zouden direct na de ramp mannen in witte pakken zijn gesignaleerd die volgens ooggetuigen bewijsmateriaal uit het puin meenamen. Bovendien bleek de zogeheten cockpitvoicerecorder – een van de twee ‘zwarte dozen’ die standaard in een vliegtuig horen te zitten – nergens te zijn terug te vinden. Hierop ontstond het vermoeden dat het vliegtuig mogelijk een geheime militaire lading vervoerde en dat de Israëlische autoriteiten dit wilden achterhouden.

Er volgde een jarenlange discussie over wat precies de lading was geweest van het vrachtvliegtuig. Doordat verschillende omwonenden gezondheidsproblemen kregen na de ramp, werd er gespeculeerd dat het vliegtuig giftige stoffen vervoerde. Mogelijk werd dit veroorzaakt door het verbranden van het verarmde uranium dat in vliegtuigen als contragewicht wordt gebruikt. Critici stelden echter dat het vliegtuig waarschijnlijk gevaarlijke grondstoffen vervoerde die gebruikt worden voor de productie van zenuwgas, al werd dat altijd door de Israëlische autoriteiten ontkend. Wat deze theorie voed-

de, was het feit dat de vrachtdocumenten van het vliegtuig in eerste instantie nergens te vinden waren. Verschillende versies daarvan doken later pas op, wat erop duidde dat er mogelijk mee was gesjoemeld.

Hierop werden verschillende onderzoeken ingesteld, waaronder uiteindelijk een parlementaire enquête. Deze bevestigde dat de regering tekort was geschoten in het boven water halen van de juiste informatie. De conclusie was echter ook dat er geen sprake was geweest van een geheime militaire lading. De mannen in witte pakken zouden daarnaast waarschijnlijk reddingswerkers met lichte kleding zijn geweest (Meijer 1999). Toch bleven sceptici spreken van een complot. De gezondheidsklachten van omwonenden zouden veroorzaakt zijn door de giftige stoffen die het vliegtuig als militaire lading vervoerde en de mannen in witte pakken zouden vanuit de Israëlische geheime dienst gestuurd zijn om het bewijsmateriaal weg te halen. Mogelijk waren hier nog andere (buitenlandse) instanties bij betrokken. Complottheorieën wijzen zo op een doofpotaffaire rond de ramp.

Militaire opslagruimte

Acht jaar na de Bijlmerramp werd Nederland in het jaar 2000 opnieuw door een ramp opgeschrikt. Een grote vuurwerkontploffing in Enschede zorgde ervoor dat een complete wijk werd weggevaagd. De oorzaak van de explosie was een brand die uitsloeg bij een opslaglocatie van een vuurwerkbedrijf. De ontploffing kostte aan 23 personen het leven en zorgde voor grootschalige vernielingen.

De exacte oorzaak van de brand blijft tot op de dag van vandaag onduidelijk. In eerste instantie werd een persoon als brandstichter veroordeeld, maar hij werd later wegens gebrek aan bewijs vrijgesproken. Wel was volgens de rechter duidelijk dat er bij de opslagplaats te veel en te zware vuurwerk lag opgeslagen. De twee directeuren van het vuurwerkbedrijf werden daarop veroordeeld tot een jaar gevangenisstraf.

Critici stelden echter dat vooral de overheid zelf schuld had aan de ramp door geen adequate regelgeving rondom de opslag van vuurwerk op te stellen en te weinig controles uit te voeren. Zij meenden dat onschuldige mensen zijn geslachtofferd om ambtenaren een hand boven het hoofd te houden (Mulder 2019). Tot op heden lopen er rechtszaken rond de ramp en naar aanleiding van een recent verschenen kritisch rapport van kokenluider en oud-Europarlementariër Paul van Buiten riep ook de Tweede Kamer op tot een nieuw onafhankelijk onderzoek naar de ramp (NOS 2021).

Tevens hier zou dus mogelijk sprake kunnen zijn van een doofpot. Er hangt echter nog een veel verdergaande complottheorie rond de ramp. Volgens deze theorie lag er niet alleen vuurwerk op de opslaglocatie, maar werden daar ook landmijnen bewaard. Deze zouden de oorzaak zijn van de vernietigende knal die volgde. Het zou gaan om landmijnen van Defensie die afgekeurd waren, maar nog niet waren vernietigd. Militair getrainde hulpverleners die op het rampterrein rondliepen zouden hiervan sporen hebben ge-

vonden (Plasman Advocaten 2005). Ook een van de bewoners die na de ramp met een auto door de hekken van het afgezette rampgebied was gereden, beweerde dat hij vier landmijnen had zien liggen (Kreuwel 2020). De theorie is sindsdien een eigen leven gaan leiden. Het feit dat de integriteit van het onderzoek dat destijds plaatsvond nu door verschillende partijen, waaronder de Tweede Kamer, in twijfel wordt getrokken, zal ongetwijfeld olie op het vuur zijn voor deze complottheorie.

De moord op een politicus

Slechts twee jaar na de ramp in Enschede zagen we in Nederland wederom een ongeken- de gebeurtenis plaatsvinden. In 2002 werd politicus Pim Fortuyn vermoord door mili- euactivist Volkert van der Graaf. In het jaar daarvoor had Fortuyn het gehele politieke landschap op zijn grondvesten doen schud- den. De politicus kende een stormachtige opkomst, eerst als lijsttrekker van Leefbaar Nederland en later als leider van zijn eigen Lijst Pim Fortuyn (LPF). Zijn uitspraken en politieke stijl maakten hem tegelijkertijd een omstreden figuur. Door sommigen werd hij hierom gezien als een gevaarlijke populist die koste wat het kost gestopt moest worden. Zo ook door Van der Graaf, die negen dagen voor de Tweede Kamerverkiezingen Fortuyn doodschoot.

Een dergelijke politieke moord was onge- hoord in Nederland en het hele land was in rep en roer. Al snel ontstond de overtuiging dat de moord het resultaat was geweest van een haatcampagne die tegen Fortuyn werd ge- voerd door zijn politieke tegenstanders en de

pers. Anderen gingen nog verder en beweer- den dat er sprake was geweest van een doelbe- wust complot. Zo werd gezegd dat de macht- hebbers bewust geen beveiliging aan Fortuyn wilden verlenen en daarbij dreigingssignalen moedwillig negeerden. Sommigen gingen zelfs zo ver te stellen dat de machthebbers de moord volledig hadden georkestreerd (Van Buuren 2016, 71).

Tevens werd er veel gesproken over een vermeende tweede schutter. De veiligheidsdien- sten zouden niet alleen op de hoogte zijn ge- weest van het moordplan dat Van der Graaf had, maar zelfs een tweede schutter op een dak hebben geplaatst om er zeker van te zijn dat de aanslag succes zou hebben. Een andere theorie is dan ook dat Fortuyn uit de weg zou zijn geruimd door mensen uit de veiligheids- wereld vanwege zijn plannen om een extreem dure defensiedeal rond JFS-gevechtsvliegtui- gen te schrappen (Van Buuren 2016, 79). De- gelijke theorieën werden in de media bespro- ken door onder meer LPF'ers, maar ook door verschillende bekende Nederlanders (Pauw in Panama 2002).

De opkomst van het internet en de sociale media

Het is ook rond de jaren 90-begin jaren 2000 dat steeds meer huishoudens toegang kregen tot het internet. Het wereldwijde web bracht een waardevolle democratisering van infor- matie. Op digitale wijze was het makkelijker dan ooit om kennis met elkaar te delen. Het werd zo echter ook veel gemakkelijker om complottheorieën de wereld in te slingeren (Birchall & Knight 2022, 580). In plaats van

gehoor te moeten vinden bij een krant of uitgeverij, kon men nu eenvoudig een eigen webpagina creëren om ideeën op te ventileren. Belangrijker nog was dat complotdenkers op deze manier elkaar moeiteloos konden vinden. Aangezien complottheorieën normaliter tot een zekere niche behoren, is het niet zo simpel om in je directe omgeving gelijkgestemden te vinden. De interconnectiviteit van het internet bracht hier wel de mogelijkheid voor. Via internetfora konden gebruikers uitvoerig met elkaar het gesprek aangaan over de verschillende complottheorieën.

Daar kwamen later nog eens de sociale media bij. Ook hier konden gebruikers speciale groepen oprichten gericht op het delen van informatie over complottheorieën. De sociale media introduceerden bovendien een andere belangrijke factor voor de verspreiding van deze theorieën, namelijk aanbevelingsalgoritmen. Deze algoritmen bepalen welke content gebruikers te zien krijgen op hun zogeheten *news feed*. Het verdienmodel van socialemediaplatformen is erop gericht de aandacht van gebruikers zo lang mogelijk vast te houden, zodat zo veel mogelijk advertenties kunnen worden getoond. Het algoritme geeft daarom vaak voorrang aan sensationele, provocerende en polariserende berichten, aangezien deze de meeste aandacht genereren (Osinga e.a. 2022, 76). Gezien hun prikkelende inhoud, worden op deze wijze ook complottheorieën verspreid.

Complotpandemie

De grote toename in complotdenken de laatste jaren in Nederland kan toch vooral gelinkt

worden aan de coronacrisis. De coronapandemie had een erg grote impact op de gehele samenleving. De overheid zag zich genoodzaakt verschillende zeer vergaande maatregelen te treffen, zoals het afkondigen van diverse *lockdowns* en het instellen van een avondklok. Mensen kregen vanwege quarantainevoorschriften niet de kans om op een behoorlijke manier van hun geliefden afscheid te nemen en ondernemers moesten zich diep in de schulden steken om het hoofd boven water te kunnen houden. Dergelijke gevolgen riepen veel weerstand op onder de bevolking. De maatregelen wekten bij veel burgers een anti-overheidssentiment op, waarmee zij vatbaar werden voor complottheorieën ten aanzien van deze overheid.

Daarnaast is het een bekend fenomeen dat in tijden van crisis complottheorieën altijd wel aan populariteit winnen. Angst en onzekerheid maken dat mensen zelf op zoek gaan naar antwoorden. Wanneer niet op alle vragen antwoord kan worden gegeven, kan men uitkomen bij complottheorieën als duidelijke verklaring van hun problemen (Van Prooijen & Douglas 2017, 330). Het geeft ze een zekere zin van controle. Tevens is het waarschijnlijk dat het feit dat mensen door de *lockdowns* overmatig veel tijd thuis moesten besteden ervoor gezorgd heeft dat zij vaker het internet en de sociale media opgingen en zo met complottheorieën te maken kregen. Rondom het coronavirus deden er verschillende complottheorieën de ronde. Zo zou het virus veroorzaakt worden door het 5G-netwerk en zouden coronavaccins gebruikt worden om chips te implanteren bij burgers. Het bestaan

van het coronavirus werd daarnaast door sommigen – zelfs door COVID-patiënten die op hun eigen sterfbed lagen – geheel ontkend (Jonk 2020).

Satanisch ritueel kindermisbruik

Het was ook tijdens de coronacrisis dat een andere beruchte complottheorie opdook in Nederland. Vanaf 2020 werd er via een internetplatform een theorie verspreid over een vermeend pedofiellenetwerk dat in de jaren 80 actief zou zijn geweest in Bodegraven. Dit netwerk zou aan satanisch ritueel kindermisbruik doen en diverse kinderen op die wijze hebben vermoord. Een voormalig inwoner van Bodegraven beweerde daar getuige van te zijn geweest en bijgestaan door twee andere beruchte complotdenkers werd deze theorie verspreid onder de bevolking. Verschillende mensen zouden onderdeel zijn van het complot, waaronder RIVM-directeur Jaap van Dissel, minister-president Mark Rutte en burgemeester van Bodegraven Christaan van der Kamp (Akinci 2021).

Dat dit complot door bepaalde individuen uiterst serieus werd genomen, bleek wel toen er mensen vanuit het hele land naar de begraafplaats in Bodegraven kwamen om bloemen te leggen op de graven van de vermeende kinderslachtoffers. Dat zorgde voor overlast voor zowel de nabestaanden van de overleden kinderen als de omwonenden. Er moest zelfs een noodverordening worden ingesteld door de gemeente. Daarnaast kregen verdachte personen als Van Dissel en Van der Kamp te maken met bedreigingen. Dit leidde dan ook tot een rechtszaak, waarbij de drie initiators

van de theorie werden veroordeeld door de rechtbank. De gemeente spande daarnaast een rechtszaak aan tegen het socialemedia-platform Twitter om berichten waarin aan het complot werd gerefereerd te laten verwijderen. Twitter zag dit echter als een te grote inperking van de vrijheid van meningsuiting en werd met dat argument uiteindelijk door de rechter in het gelijk gesteld (Hulsen 2022).

Wat bij deze theorie vooral opvalt is dat die erg veel overeenkomsten vertoont met een andere complottheorie die op dat moment met name in de Verenigde Staten speelde: de QAnon-theorie. Daarin werd gesteld dat de toenmalig president Donald Trump een geheime oorlog zou voeren tegen de zogeheten ‘*deep state*’, bestaande uit satanistische pedofielen op hoge posities in de overheid, zakenwereld en media (Osinga e.a. 2022, 77). Deze theorie was waarschijnlijk weer een voortvloeisel uit de zogenaamde Pizzagate-theorie die een paar jaar daarvoor rondging in de VS, waarin eveneens werd gesproken over satanisch kindermisbruik door de corrupte politieke elite. Sterker nog, beschuldigingen van dergelijk kindermisbruik zien we door de hele geschiedenis heen steeds weer terugkomen, van de Jodenvervolging tot de heksenjacht (Lavin 2020). Dit laat duidelijk zien dat complottheorieën telkens opnieuw weer kunnen opduiken, zij het steeds aangepast aan de lokale en eigentijdse context.

Complottheorieën als verdienmodel

Wat tijdens de coronacrisis nog meer opviel is dat er steeds meer personen opkwamen die meenden een slaatje te kunnen slaan uit

de verspreiding van complottheorieën. Veelal kennen zij een eigen digitaal platform, zoals een website of podcast, waarin uitvoerig wordt gesproken over bepaalde samenzweringstheorieën. Neem bijvoorbeeld voormalig televisieprogrammamaker Robert Jensen, die op zijn eigen website elke week verschillende video's publiceert waarin hij onder meer coronacomplotten bespreekt. Ook de bekende rapper Lange Frans heeft zijn eigen podcast, waarin met name complottheorieën centraal staan. Tevens zien we op de sociale media 'influencers' die naast het geven van *lifestyle*-advies allerlei referenties maken aan onder meer de QAnon-theorie (Van der Waals 2020).

Wat dergelijke 'complotondernemers' met elkaar gemeen hebben, is dat hun platform vaak gebruikt wordt als vehikel om allerlei producten op te promoten en te verkopen. Denk aan kledingstukken met een bepaalde tekst erop, maar ook bijvoorbeeld 'documentaires' of boeken waarin dieper wordt ingegaan op bepaalde complotten. Vooral worden deze platformen gebruikt om donaties te vragen. Zo stelde complotdenker Willem Engel dat hij donaties nodig had om met zijn actiegroep Viruswaarheid de juridische strijd tegen het coronabeleid van de overheid te kunnen bekostigen (Trompert 2020).

Dit verdienmodel lijkt te zijn overgewaaid vanuit de VS. Hier gebruikte de eerste echte complotondernemer Alex Jones zijn digitale platform om complottheorieën te verspreiden, maar ook om donaties te vragen en allerlei producten te verkopen, zoals voedings-supplementen en survivalpakketten. Met

miljoenen bezoekers per maand wist hij zo een fortuin te vergaren (al werd hij onlangs veroordeeld tot het betalen van een schadevergoeding van maar liefst meer dan een miljard dollar; Algemeen Dagblad 2022). Hoewel het in Nederland bij lange na niet om dergelijke bedragen gaat, is het verdienmodel in de kern hetzelfde. Complottheorieën worden gebruikt om de aandacht te krijgen en zo op een slinkse manier bij mensen geld af te troggelen.

Forum voor *conspiracy*

Als laatste element van deze verkenning van het Nederlandse complotlandschap moet stilgestaan worden bij de politiek, en dan een partij in het bijzonder: Forum voor Democratie. Deze partij kwam in 2017 voor het eerst in de Tweede Kamer en behaalde bij de Provinciale Statenverkiezingen in 2019 een enorme overwinning door als relatieve nieuwkomer als grootste partij uit de bus te komen. De partij kreeg daarna echter te maken met diverse interne conflicten, wat leidde tot verschillende afsplitsingen. De belangrijkste oorzaak daarvan was dat met name sinds de coronacrisis bepaalde individuen binnen de partij, waaronder partijleider Thierry Baudet, een steeds radicalere lijn begonnen aan te hangen. Binnen dat geluid speelden complottheorieën een centrale rol.

Toch ook al voor de coronacrisis flirtte de partij met verschillende samenzweringstheorieën. Zo sprak Baudet in 2017 over de 'homeopathische verdunning' van het Nederlandse volk door middel van massa-immigratie (NPO Radio 1 2017). Dat was een duidelijke verwijzing naar de zogenaamde omvolkings-

theorie, waarin gesteld wordt dat onze politieke leiders doelbewust de westerse bevolking proberen te vervangen door niet-westerse immigranten, om zo de westerse cultuur en identiteit kapot te maken. Het is een complottheorie die vooral in extreemrechtse kringen circuleert en de inspiratie vormde voor onder meer de terroristische aanslagen in Noorwegen en Nieuw-Zeeland.

Niettemin was het met name sinds de coronacrisis dat complottheorieën een steeds prominentere rol gingen spelen in de partij. Forum stelde zich op als faliekant tegenstander van het coronabeleid van de regering. Naast dat Baudet volop desinformatie begon te verspreiden rond het coronavirus en -vaccin, stelde hij dat dat de aanpak van het coronavirus onderdeel was van een internationaal complot om een nieuwe wereldorde te creëren (Bolhuis & Van Gemert 2021). Cen-

traal hierin staat het World Economic Forum (WEF) en zijn plannen voor een ‘*great reset*’ van de wereldeconomie. Waar het WEF aangeeft het hier te hebben over minder ongelijkheid en meer duurzaamheid, wordt dit door complotdenkers gezien als een ultralinkse en antidemocratische machtsgreep door een globalistische elite. Deze complottheorie wordt door Forum volop verspreid en onlangs publiceerde Baudet zelfs een boek over deze samenzwering.

Dat de partij niet slechts meer flirt met complottheorieën, maar deze nu echt centraal stelt in haar politieke gedachtegoed werd onlangs bevestigd toen Baudet zichzelf als complotaanhanger verklaarde (Den Hartog 2022). Recentelijk zagen we hem dan ook verkondigen dat de 9/11-aanslagen in de VS een valse vlag operatie waren, er fraude was gepleegd tijdens de laatste Amerikaanse presidents-

verkiezingen, het Westen erop uit is Rusland doelbewust te vernietigen, en insinueerde hij dat minister van Financiën Sigrid Kaag mogelijk zou zijn gerekruteerd door buitenlandse geheime diensten (ThePostOnline 2020; Hankel 2022). Op deze wijze hebben complottheorieën hun weg weten te vinden van obscure internetpagina's naar het hart van de Nederlandse democratie.

Liberaal lessen

Vanuit liberaal perspectief valt er veel te zeggen over dit onderwerp. Allereerst moet worden opgemerkt dat liberalen juist pleiten voor het innemen van een kritische houding ten aanzien van de autoriteiten en het 'mainstream'-narratief. Zo stelde de liberale filosoof Karl Popper (1902-1994) dat we juist huiverig moeten zijn voor onaantastbare waarheden en dat we bereid moeten zijn om tegen de meerderheid in kritisch na te blijven denken (Van der List 1990, 63). In het verleden hebben we immers gezien dat complottheorieën niet per definitie (volledige) onzin zijn.¹ Het probleem bij complotdenken is echter dat deze kritische blik ten aanzien van het algemeen geaccepteerde narratief juist compleet afwezig is bij het beoordelen van het waarheidsgehalte van alternatieve theorieën. Daar waar met groot wantrouwen naar de wetenschap wordt gekeken, worden de ideeën van louche figuren op het internet juist klakkeloos overgenomen.

Kijkend naar het beschreven overzicht van het Nederlandse complotlandschap vallen bovendien verschillende zaken op. Allereerst zien we een duidelijke verandering van complot-

denken dat zich tot het computerscherm op de zolderkamer beperkt, naar een situatie waarin op basis van deze theorieën daadwerkelijk actie wordt ondernomen. Met name sinds de coronacrisis hebben we verschillende incidenten gezien: van het schenden van grafrust in Bodegraven, tot het uiten van bedreigingen richting politici. Vanuit liberaal perspectief is dan ook met name zorgelijk dat er tegenwoordig een serieuze veiligheidsdreiging van complottheorieën uitgaat. Onlangs werd om die reden de bekende Engelse complotverspreider David Icke de toegang tot Nederland geweigerd, uit angst voor risico's ten aanzien van de openbare orde (NOS 2022). Het garanderen van veiligheid is de belangrijkste taak van de overheid, dus alleen daarom al moet de politiek de problemen rond complottheorieën uiterst serieus nemen.

Verder valt op dat er een zekere 'medialisering' van complottheorieën heeft plaatsgevonden. Dat begon al met complottheorieën rond de moord op Pim Fortuyn. Naast dat bekende Nederlanders hier openlijk in de media over spraken, maakte filmmaker Theo van Gogh in 2004 een speelfilm (gebaseerd op een boek), waarin deze theorie centraal stond. Recentelijk verscheen er ook een succesvolle drama-serie over het complot rond de Bijlmerramp. Binnenkort zullen er daarnaast maar liefst twee verschillende series verschijnen over de vuurwerkcramp in Enschede (al is hier inhoudelijk nog weinig over bekend). Naast de traditionele media, hebben zoals eerder besproken met name de sociale media gezorgd voor de verspreiding van complottheorieën. Een belangrijke vervolgvraag is dan ook of zij hier

tegen op dienen te treden. Dat is vanuit liberaal perspectief gezien een lastig dilemma. Enerzijds pleiten liberalen voor vrijheid van meningsuiting. Het verbieden van complottheorieën zou je kunnen zien als een vorm van censuur. Anderzijds zorgen complottheorieën nu voor serieuze veiligheidsdreigingen en hebben ze een ondermijnend effect ten aanzien van de democratie. Binnen het liberale spectrum kan hier dus verschillend over worden gedacht. Het is in ieder geval wel wenselijk dat er veel meer transparantie komt rond de aanbevelingsalgoritmen van deze socialemediabedrijven, aangezien deze de belangrijkste drijfveer zijn achter de verspreiding van complottheorieën.

Tot slot zien we dat complotdenken vaak het resultaat is van een onderliggend anti-overheidssentiment (Murphy e.a. 2022, 46). Indien de overheid het ontstaan van dergelijke theorieën wil voorkomen, zal zij zich betrouwbaarder moeten opstellen. Volgens liberalen is transparantie bij de overheid noodzakelijk om machtsmisbruik te voorkomen. Wanneer we bijvoorbeeld kijken naar de rampen in de Bijlmer en Enschede, zien we dat het gebrek aan duidelijkheid en openheid (mogelijk terecht) vermoedens creëerde dat er sprake was van een doofpotaffaire. Uit deze algehele schimmigheid kunnen vervolgens extremere theorieën voortkomen, zoals het idee dat er in Enschede zelfs landmijnen opgeslagen zouden liggen. Het Nederlandse vertrouwen in de overheid is momenteel erg laag (Het Parool 2021). Zaken als de toeslagenaffaire, coronacrisis, lange formatietijd en het stikstofdossier hebben voor veel onvrede

in de maatschappij gezorgd. Tel daarbij op dat dit sentiment doelbewust gevoed wordt door zowel financiële als politieke ‘complotprofiteurs’ en het wordt duidelijk dat de overheid daar voor een enorme uitdaging staat. Wil de overheid ooit de geest van het complotdenken weer terug in de fles krijgen, zal zij de komende jaren ervoor moeten zorgen dat ze het vertrouwen van de burger terug weet te winnen.

drs. W.J. Derksen is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en eindredacteur van Liberale Reflecties.

Literatuurlijst

- ‘Kabinet weigert complotdenker Icke toegang tot Nederland’, NOS, 3 november 2022, URL: <https://nos.nl/artikel/2450948-kabinet-weigert-complotdenker-icke-toegang-tot-nederland>.
- ‘Minder dan 30 procent Nederlanders heeft veel vertrouwen in overheid’, *Het Parool*, 1 november 2021.
- ‘Na schadevergoeding van één miljard, nu 472 miljoen dollar boete voor complotdenker Alex Jones’, *Algemeen Dagblad*, 11 november 2022.
- ‘Tweede Kamer wil onafhankelijk onderzoek vuurwerkkramp Enschede’, NOS, 29 juni 2021, URL: <https://nos.nl/artikel/2387268-tweede-kamer-wil-onafhankelijk-onderzoek-vuurwerkkramp-enschede>.
- Akinci, O., ‘Een satanistisch pedonetwerk in Bodegraven? Waarom mensen zo gevoelig zijn voor dubieuze theorieën’, *Trouw*, 26 februari 2021.

-
- Birchall, C., Knight, P., 'Do your own research: conspiracy theories and the internet', *Social Research*, 2022, nr. 3, pp. 579-605.
 - Bolhuis, T., Van Gemert, S., 'Deze 5 onwaarheden vertelde Thierry Baudet over het coronavirus', *EenVandaag*, 11 januari 2021, URL: <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/deze-5-onwaarheden-vertelde-thierry-baudet-over-het-coronavirus/>.
 - Van Buuren, J., *Doelwit Den Haag? Complotconstructies en systeemhaat in Nederland 2000-2014*, proefschrift aan de Universiteit Leiden, Leiden, 2016.
 - Cardone, N., 'Mysterie blijft na 30 jaar 'Bijlmer-ramp' in Amsterdam', *VRT NWS*, 4 oktober 2022, URL <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2022/10/04/30-jaar-na-de-bijlmerramp-docu-serie-over-een-van-de-zwaarste/>.
 - Hankel, A., 'Bijdrage Baudet over complottheorieën: 'Hij wil twijfel zaaien over alles'', *RTL Nieuws*, 22 september 2022, URL: <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/politiek/artikel/5334934/thierry-baudet-sigrid-kaag-complot-complottheorie-algemene>.
 - Den Hartog, T., 'Baudet gooit schroom van zich af en verklaart zich complotaanhanger', *Algemeen Dagblad*, 18 oktober 2022.
 - Hulsen, S., 'Twitter hoeft complottheorie over misbruik Bodegraven niet te wissen', *RTL Nieuws*, 4 oktober 2022, URL: <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5337355/twitter-hoeft-complottheorie-over-satanistisch-misbruik-niet-te>.
 - Jonk, E., 'Verpleegster: zelfs op sterfbed zeggen patiënten dat coronavirus niet bestaat', *Metro*, 19 november 2020, URL: <https://www.metronieuws.nl/in-het-nieuws/buitenland/2020/11/verpleegster-zelfs-op-sterfbed-zeggen-patienten-dat-coronavirus-niet-bestaat/>.
 - Kreuwel, L., 'Bewoner Frits Pril reed na de vuurwerkcramp door de hekken heen: "Ik had het niet gepland"', *RTV Oost*, 12 mei 2020, URL: <https://www.rtvooost.nl/nieuws/330304/bewoner-frits-pril-reed-na-de-vuurwerkcramp-door-de-hekken-heen-ik-had-het-niet-gepland>.
 - Lavin, T., 'QAnon, blood libel, and the Satanic Panic', *The New Republic*, 29 september 2020, URL: <https://newrepublic.com/article/159529/qanon-blood-libel-satanic-panic>.
 - Van der List, G.A., 'Karl Popper', in: P.B. Cliteur, G.A. van der List red., *Filosofen van het hedendaags liberalisme*, Kampen, 1990.
 - Meijer, T. (voorzitter), *Een beladen vlucht: eindrapport Bijlmer enquête*, Den Haag, 1999.
 - Mulder, F., 'Dit is één grote doofpotaffaire', *De Groene Amsterdammer*, 2019, nr. 24., URL: <https://www.groene.nl/artikel/dit-is-een-grote-doofpot-affaire>.
 - Murphy, K., McCarthy, M., Sargeant, E., Williamson, H., 'COVID-19 conspiracies, trust in authorities, and duty to comply with social distancing restrictions', *International Criminology*, 2022, nr. 2, pp. 44-58.
 - Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, 'Dreigingsbeeld NCTV: dreiging in en tegen Nederland veelzijdiger en meer diffuus', 7 november 2022, URL: <https://www.nctv.nl/actueel/nieuws/2022/11/07/dreigingsbeeld-nctv-dreiging-in-en-tegen-nederland-veelzijdiger-en-meer-diffuus>.
 - NPO Radio 1, 'Baudet snapt ophef om 'homeopatische verdunning' niet', 17 maart 2017, URL: <https://www.nporadio1.nl/fragmenten/dit-is-de-dag/419075af-6edd-42a5-a6c8-2b00bd-949d6d/2017-03-17-baudet-snapt-ophef-om-homeopatische-verdunning-niet>.
 - Osinga, F., Derksen, W.J., De Bel, T., Broeders, D., Ducheine, P., Janssen, M., Klous, S., Prins, R.,

Digitalisering en liberale kernwaarden. Vrijheid door grenzen te stellen in de digitale wereld, rapport van de Prof. mr. B.M. TeldersStichting, Den Haag, 2022.

- Palm, T., 'Welke lessen we nog steeds kunnen trekken uit de moord op de gebroeders De Witt', *Trouw*, 20 augustus 2022.
- Pauw in Panama, 'Pim Fortuyn 2002-05-24', *YouTube*, URL: https://www.youtube.com/watch?v=Xbm05YqwBGY&t=888s&ab_channel=GeschiedenisVanNL.
- Plasman Advocaten, 'Mogelijk militaire explosieven bij Fireworks', 19 oktober 2005, URL: <https://plasmanadvocaten.com/nieuws/mogelijk-militaire-explosieven-bij-fireworks>.
- Van Prooijen, J.W., Douglas, K.M., 'Conspiracy theories as part of history: the role of societal crisis situations', *Memory Studies*, 2017, nr. 3, pp. 323-333.
- ThePostOnline, 'Baudet: '9/11 was een false flag operatie!', *YouTube*, 3 februari 2022, URL: https://www.youtube.com/watch?v=h5qenY0WiE4&ab_channel=ThePostOnlineTPO.

www.youtube.com/watch?v=h5qenY0WiE4&ab_channel=ThePostOnlineTPO.

- Trompert, S., 'Onbewezen, ontkracht, maar onrendabel? Het verdienmodel van complottheoretici', *RTL Nieuws*, 9 oktober 2020, URL: <https://www.rtlnieuws.nl/economie/life/artikel/5189115/verdienmodel-complottheorie-geld-verdienen-viruswaarheid-5g>.
- Van der Waals, K., 'Mode, reisjes en 'de waarheid': de influencers die complottheorieën verspreiden via Instagram', *de Volkskrant*, 3 juli 2020.
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, 'HJ Schoo-lezing door Dilan Yeşilgöz-Zegerius', URL: <https://www.vvd.nl/hj-schoo-lezing-door-dilan-yesilgoz-zegerius/>.

1. Neem bijvoorbeeld de verschillende theorieën rond de Amerikaanse Central Intelligence Agency (CIA). Veel vermeende operaties bleken naderhand daadwerkelijk te hebben plaatsgevonden, van betrokkenheid bij buitenlandse coups tot het uitvoeren van experimenten op het gebied van hersenspoeling.

Complottheorieën

De lokroep van complottheorieën

door Jelle van Buuren

Complotdenken werd lang gezien als de wat merkwaardige hobby van mensen in de marge van de samenleving. Sinds de coronacrisis is dat standpunt niet langer houdbaar. Een grote verscheidenheid aan complottheorieën stak de kop op en resoneerde in alle lagen van de bevolking. Dat roept de vraag op wat de aantrekkingskracht is van complottheorieën.

Met de uitbraak van de coronapandemie stak er nog een virus de kop op: complottheorieën tierden welig en verspreidden zich in sneltreinvaart onder de bevolking. Complottheorieën zijn niet nieuw, maar leken lange tijd slechts een marginaal bestaan

te leiden in Nederland. Een aantal malen eerder werd Nederland overigens wel geconfronteerd met hardnekkige complottheorieën. De moord op Pim Fortuyn in 2002 leidde tot verschillende complottheorieën, variërend van de suggestie dat de (linkse) elite in het geheim verantwoordelijk was, tot het militair-industriële complex dat van Fortuyn af wilde omdat hij tegen de aanschaf van de JSF was. Ook rond de oud-topambtenaar van Justitie Joris Demmink deden jarenlang de wildste complottheorieën de ronde, waarin pedoseksuele netwerken van de elite kinderen zouden ontvoeren, misbruiken en martelen – een vroege poldervariant op de QAnon-complottheorie van

de afgelopen jaren. De komst van migranten en vluchtelingen midden jaren 90 leidde ook tot complotbeschuldigingen. Onder de noemer 'Eurabia' werd gesuggereerd dat de elite doelbewust mensen van buitenlandse komaf naar Europa haalde om het continent zo te islamiseren – een complottheorie die nu onder het vaandel van 'omvolking' nog steeds circuleert (Van Buuren 2016).

De huidige *mainstreaming* van complotdenken maakt het noodzakelijk om te begrijpen wat de kennelijke aantrekkingskracht is van complottheorieën. Complotdenkers wegzetten als wappies, als domme, slecht geïnformeerde en gevaarlijke mensen waar zeer waarschijnlijk een steekje bij los zit, is daarbij weinig behulpzaam. Overigens is en blijft het woord 'complottheorie' of 'complotdenker' omstreden, hoe genuanceerd de definitie ook is. Dat komt vooral door de pejoratieve (negatieve) connotatie die aan het begrip kleeft. 'Complotdenkers' zullen zichzelf niet snel als zodanig definiëren. Ze zien zichzelf als 'kritische denkers' of 'vrijdenkers' met culturele idealen over autonomie en rebellie tegen het systeem (Harambam & Aupers 2017, 144). In dit artikel verstaan we onder complottheorieën 'constructies die een als onrechtvaardig of onverdraaglijk ervaren individuele of maatschappelijke situatie of ontwikkeling verklaren door deze situatie voor te stellen als het doelbewuste resultaat van een groep mensen die in het geheim samenwerkt met kwade bedoelingen' (Birchall 2006, 34). Of een complottheorie empirisch klopt of niet laten we buiten beschouwing. Het is per definitie lastig om de grens te trekken tussen

een complottheorie en een kritische analyse van gebeurtenissen en machtsverhoudingen waarin geconstateerd wordt dat politieke en economische belangengroepen alles in het werk stellen om hun belangen veilig te stellen.

In de wetenschap zijn verschillende verklaringen voorhanden die de aantrekkingskracht van complottheorieën kunnen verklaren: epistemologisch, existentieel en sociaal.

Strijd om de waarheid

De in de inleiding genoemde voorbeelden laten zien dat ingrijpende gebeurtenissen of maatschappelijk controversiële thema's voeding bieden aan complottheorieën. Grote gebeurtenissen vragen om grote verklaringen, met een duidelijke schuldige, een causaal verband en een heldere scheidslijn tussen goed en fout. Complottheorieën zijn een vorm van complexiteitsreductie, hoe uitgebreid en ingewikkeld de theorieën zelf ook soms kunnen zijn. In de wetenschap wordt dit de epistemologische (kennistheoretische) functie van complottheorieën genoemd: het 'kenbaar' maken van een complexe, verwarrende en dynamische werkelijkheid. Het komt tegemoet aan de zeer menselijke behoefte om controle (of op zijn minst de illusie van controle) en invloed te willen hebben op het eigen leven: niet slechts de speelbal te zijn van ongrijpbare krachten en machten die zich ver boven het eigen hoofd afspelen.

In en met complottheorieën vindt ook altijd een slag plaats over de epistemologische regulering in een samenleving: wie bepaalt wat valide kennis is, wie bepaalt wat 'waar'

is, wie krijgt het stempel ‘deskundig’ mee en wie mag als gezaghebbende autoriteit uitspraken doen over hoe de werkelijkheid in elkaar steekt. Elke historische periode kent een eigen epistemologisch regime, een ‘waarheidsregime’. Eeuwen geleden kwam de onverbiddelijke en onveranderlijke waarheid uit de Bijbel en golden religieuze geleerden als de legitieme waarheidszeggers – tot onder meer de wetenschap aan dat regime begon te knagen en stapsgewijs een nieuw epistemologisch regime vorm kreeg, nu met wetenschappers als de producenten van valide kennis, feiten en verklaringen. De ongemakkelijke boodschap is dat waarheidsregimes nooit volledig stabiel zijn en terecht kunnen worden bekritiseerd en uitgedaagd, ook vandaag de dag. In en met complotconstructies vindt (ook) een ideologisch en politiek geladen strijd plaats over de betrouwbaarheid en legitimiteit van politieke en sociale instituties en over de vraag wie bepaalt wat geldige kennis en waarheid is (Van Buuren 2016, 40).

Zingeving

Naast de epistemologische functie van complottheorieën wordt in de literatuur ook een existentiële functie benoemd die de aantrekkingskracht van complottheorieën verklaart. Daarbij gaat het wezenlijk om betekenisgeving, zingeving en identiteitsvraagstukken: hoe zit de wereld in elkaar en wat is mijn rol en positie daarin? Het is het meest zichtbaar in de vervlechting tussen complotdenken en spiritualiteit: ‘*conspirituality*’ (Ward & Voas 2011). De populariteit van allerlei vormen van spiritualiteit, alternatieve gezondheidsproducten en alternatieve levensstijlen is (deels)

een reactie op een seculiere, moreel lege consumptiesamenleving waarin het leven geen diepere zin of betekenis meer heeft. ‘Wakker worden’ is de (quasi) religieuze strijdkreet waarmee wordt aangegeven dat een andere waarheid en werkelijkheid is gevonden.

In *conspirituality* zien we ook epistemologische kritiek terug: er bestaat een geheel ander idee over wat relevante en valide kennis is en hoe toegang tot deze kennis wordt verkregen. Kennis wordt geacht in het universum aanwezig te zijn en een eeuwige waarheid te vertegenwoordigen; de kunst is toegang tot deze kennis te krijgen. Het eigen gevoel is daarbij leidend. Ook de waarheid is geïndividualiseerd. Epistemologie is vervangen door *I*-pistemologie: kennis afkomstig van officiële instituties en deskundigen wordt gewantrouwd en vervangen door de waarheid die voortkomt uit individuele ervaringen, opinies en gevoel. Het ‘zelf’ als bron en scheidsrechter van de waarheid: ‘*The truth is in here*’ (Van Zoonen 2012, 57).

Tegenover de harde, dystopische taal van de komende dictatuur die in complottheorieën vervat zit, staat een zachtere taal met als centrale begrippen liefde, hoop, verbinding, vrede, geweldloosheid, verlichting en groei. De netwerkorganisatie Samen voor Nederland die een centrale rol speelde in de coronaprotesten, ziet bijvoorbeeld een “enorme manifestatie van harten gaande om de kwade machten te verdrijven door het onoverwinbaar licht van liefde en verbinding” (Samen voor Nederland 2022).

Overigens raken ook traditionele religies verknoopt met complottheorieën. Christelijke eindtijdprofeeten met een boodschap over de coronapandemie en het bijbehorende vaccin als bewijs van de aanstaande komst van de antichrist kregen er een nieuw publiek bij. Dominee Henk Fonteijn constateerde – in een kritisch commentaar op de omhelzing van complottheorieën door een deel van christelijk Nederland – verbaasd een toeloop van mensen van wie hij “nooit had gemerkt dat ze zich actief op het christelijk erf bewogen” en die hem vertelden hoe blij verrast ze waren dat ze “zelfs in de kerk” bondgenoten bleken te hebben (Fonteijn 2021).

Gemeenschapsvorming

Ten slotte is er ook een sociaal aspect dat de aantrekkingskracht van complottheorieën verklaart: de behoefte bij een groep gelijkgestemden te horen, een veilige omgeving waarin ideeën kunnen worden uitgewisseld die door mensen buiten de complotmilieu als gevaarlijke onzin worden afgedaan. Complotdenkers noemen zichzelf ‘compleetdenkers’, ‘waarheidszoekers’, ‘kinderen van het licht’ of ‘de laatste verzetsstrijders’. Stuk voor stuk positieve identiteiten, die een lichte vorm van superioriteit reflecteren, het idee tot een voorhoede te behoren.

Waarheidsverval

De *mainstreaming* van complotdenken kan niet los gezien worden van de *perfect storm* die de coronacrisis vormde. Het idee dat vrijwel de gehele wereld in *lockdown* ging vanwege een virus dat op een lokale markt van dier op mens was overgesprongen – wat

overigens nog steeds onomstotelijk vaststaat – tarte het voorstellingsvermogen. De ongekende ingrepen in de individuele vrijheden – bezoekverboden, afstandsgeboden, beperkte visite aan huis, samscholingsverboden, demonstratieverboden, avondklok, gesloten scholen en winkels – die grotendeels op basis van nooddecreten werden doorgevoerd, tastten vanzelfsprekende routines en zekerheden aan die on-aantastbaar leken in vredestijd. Wat eerder misschien nog een abstract complotidee leek – de parlementaire democratie als niet meer dan een bordkartonnen decor waarachter machtige actoren aan de touwtjes trekken en een eigen agenda doorvoeren – werd daarmee veel concreter en voorstelbaarder.

Maar daaronder spelen ook structurele veranderingen een rol. Kavanagh en Rich (2018) ontwaren vier samenhangende trends die leiden tot ‘*truth decay*’. Er is toenemende onenigheid over feiten en de analytische interpretatie van feiten en data. Daar zijn ontwikkelingen binnen de wetenschap zelf mede debet aan. Het postmoderne deconstrueren van alle grote verhalen, stabiele definities en eeuwige waarheden leidde tot het idee dat objectieve wetenschappelijke feiten niet bestaan en alle kennis relatief, partijdig en daarmee betwistbaar is. Wetenschap is ook maar een mening.

Daarnaast vervaagt de scheidslijn tussen opinie en feit in toenemende mate, deels aangejaagd door de dominantie van ‘infotainment’ en de opkomst van een sociale media-ecologie die een 24-uurs stroom

aan nieuwsberichten, emoties, meningen, schandalen, sensatienieuws en reclame rondpompt. Desinformatie wordt soms bewust ingezet om onzekerheid te creëren over wetenschappelijke feiten en elk idee van objectieve kennis te ondergraven (CDHC 2020; 2021). Opinies en persoonlijke ervaringen zijn bovendien belangrijker geworden in oordeelsvorming dan feiten.

Ten slotte is het vertrouwen in voorheen gerespecteerde bronnen van feitelijke informatie gedaald. In de Edelman Trust Barometer wordt geconstateerd dat traditionele maatschappelijke leiders zoals overheden, media en het bedrijfsleven in diskrediet zijn geraakt. Vertrouwen, ooit institutioneel en maatschappelijk verankerd, is nu lokaal, versplinterd en gepersonaliseerd.

Sommige wetenschappers zien het post-waarheidstijdperk als de onvermijdelijke uitkomst van een grotere 'epistemische democratie', mogelijk gemaakt doordat het publiek meer toegang kreeg tot zowel informatiebronnen als instrumenten van kennisproductie. De oude epistemische (kennisbron) hiërarchieën zijn stapje voor stapje ontmanteld en dat is niet per definitie slecht of verontrustend. Er is wel behoefte aan nieuwe creatieve mechanismen om leken en deskundigen met elkaar in gesprek te laten komen en blijven. Zo bepleitte Harambam (2021) onlangs de instelling van '*deliberative citizen knowledge platforms*' waarin deskundigen en leken gezamenlijk de kwaliteit van kennis en informatie bediscussiëren. "Zulke representatieve organen zullen meer legitimiteit

en epistemische diversiteit genieten om om te gaan met complottheorieën en het grote maatschappelijke conflict over waarheid en kennis dat ze representeren." Andere wetenschappers zijn vooral bezorgd en spreken over 'epistemologische populisme', waarin ideeën als de '*wisdom of the crowd*' ertoe leiden dat lekenkennis belangrijker wordt gevonden dan kennis geproduceerd door deskundigen. Volgens Numerato e.a. (2019) loopt dit makkelijk over in complotdenken waarbij de overtuiging postvat dat de gewone mensen worden misleid door 'de' elite.

Onder de streep leidt het tot een situatie waarin het voor iedereen moeilijker is geworden om een oordeel te vormen over de betrouwbaarheid van informatie en bronnen en door het complexe informatieveld te navigeren. Dat individuen worstelen met de vraag wat nog de waarheid is en wie te vertrouwen is dus niet gek, maar voorstelbaar. Dat individuen een andere relatie hebben met kennis en waarheid is niet vreemd, maar wijst op het bestaan van divergerende waarheidsregimes binnen de samenleving.

Wantrouwen

Complottheorieën floreren op een voedingsbodem van wantrouwen. Historische ervaringen zijn daar soms debet aan (Davis e.a. 2018, 1000). De ervaring van de Afro-Amerikaanse gemeenschap in de Verenigde Staten met onethische medische experimenten, zoals het Tuskegee-syfilisexperiment, verklaart deels waarom de zwarte bevolking het destijds een geloofwaardig idee vond dat het Hiv-virus door de regering was gefabriceerd

om hen uit te roeien en leidt tot de dag van vandaag tot wantrouwen over vaccins.¹ Vergelijkbare voorbeelden van medische experimenten op minderwaardig geachte minderheidsgroeperingen, wantoestanden in kindertehuizen of seksueel misbruik in religieuze instellingen die lange tijd werden ontkend en in de doofpot gestopt, zijn in veel landen te vinden. Complottheorieën die nu van de hand worden gewezen, kunnen later geïnterpreteerd worden als *'paranoia within reason'* (Marcus 1999, 7): onder bepaalde sociale en politieke omstandigheden is een flinke dosis paranoia daarmee niet alleen niet irrationeel, maar zelfs de meest rationele reactie die mogelijk is.

Dat sluit aan bij het idee van complottheorieën als gecodeerde sociale kritieken waar met alternatieve woorden en concepten de waarden van autonomie, individualiteit, vrijheid en identiteit worden gearticuleerd. Het dystopische element in veel complottheorieën vormt een waarschuwing voor potentiële bedreigingen van deze waarden door te wijzen op het gevaar van geheime krachten die de burger proberen te manipuleren en te controleren. Onderzoek laat bovendien zien dat complottheorieën over de overheid en de instituties die zij representeren wordt aangewakkerd door *'system identity threat'*: de perceptie dat fundamentele waarden die de samenleving definiëren onder druk staan door sociale verandering (Federico e.a. 2018). Complottheorieën kunnen in die zin opgevat worden als symptomen van onderliggende sociale spanningen die dringend om een oplossing vragen (Farinelli 2021, 9). Het zijn de kanaries in de kolenmijn die duiden

op fundamentele problemen met de geloofwaardigheid en legitimiteit van post-politieke constellaties (Van Buuren 2016, 269).

Weerbare democratie

Vanuit een liberaal perspectief bezien werpen complottheorieën een aantal taaie dilemma's op. Een fundament van de vrije samenleving is de vrijheid van meningsuiting. Het staat eenieder vrij om te denken wat hij of zij wil, ook als dat gaat om vreemde, buitenissige, confronterende of schurende ideeën. De grens wordt pas bereikt als er sprake is van racisme, antisemitisme, intimidatie, bedreiging, opruiing of oproepen tot geweld. De overheid mag geen gedachtepolitie worden die bepaalt wat wel en niet gedacht en gezegd mag worden. Ook is het niet aan de overheid om te bepalen wat 'waar' is of niet, wat valide informatie is en wat desinformatie. Het willen inperken of verbieden van het verspreiden van complottheorieën is daarmee geen begaanbare weg.

Een tweede dilemma ligt op economisch vlak. Verspreiding van complottheorieën is soms bovenal een verdienmodel. Het is de vraag of het liberalisme een kader kan of wil bieden om grenzen te stellen aan ondernemerschap, dat geen wetten breekt, maar vanuit democratisch of normatief oogpunt discutabel opereert. Dat geldt uiteraard ook voor de positie van de grote mediaplatforms. Is het vanuit liberaal oogpunt acceptabel om van mediaplatforms te eisen dat ze paal en perk stellen aan de verspreiding van complottheorieën, desinformatie of *fake news*? Is het legitiem om de grenzen van de vrijheid van meningsuiting te privatiseren, of is hier de grens bereikt van

wat liberalen aan de markt willen overlaten?

Het grootste dilemma – maar dat geldt voor elke politieke stroming – is de vraag hoe het gestaag uithollen van de instituties door hardnekkige complottheorieën gekeerd kan worden. Complotbeschuldigingen tegen de instituties kunnen de liberale democratie op drie manieren schaden: burgers worden doelbewust gedesorienteerd door een alternatieve realiteit te construeren; parlementaire politieke oppositie wordt gedelegitimeerd door het als ‘nep’ weg te zetten; en het kleineert kennisproducerende deskundigen en instituties (Muirhead & Rosenblum 2022). De uitholling komt niet alleen van buiten, maar vindt inmiddels ook binnen de parlementaire arena plaats, bovenal door politieke partijen als Groep van Haga/Belang van Nederland en Forum voor Democratie. Daarmee valt de omgang met complottheorieën te plaatsen binnen het bredere debat over de weerbare democratie, dat nu in Nederland op stoom begint te komen. Het wordt spannend om te zien hoe liberale partijen zich in dit principiële en fundamentele debat gaan positioneren.

Tegelijkertijd ligt er een essentiële taak voor alle politieke partijen en stromingen: het structureel herstellen en versterken van het vertrouwen in de instituties voor zo veel mogelijk burgers. Ook als dat een soms pijnlijke zelfreflectie betekent op (ideologische) keuzes uit het verleden, de gangbare parlementaire en partijpolitieke praktijken en het formuleren van heldere politieke visies op de toekomst. Maar dat zou eigenlijk een vanzelfsprekende en permanente opdracht moeten zijn voor elke democratische

politieke partij, ook als er geen complotdenker in velden of wegen te ontwaren valt.

Jelle van Buuren is universitair docent verbonden aan het Institute of Security and Global Affairs van de Universiteit Leiden.

Literatuurlijst

- Birchall, C., *Knowledge Goes Pop: From Conspiracy Theory to Gossip*, Londen, 2006.
- Van Buuren, J., *Doelwit Den Haag? Complotconstructies en systeemhaat in Nederland 2000-2014*, proefschrift aan de Universiteit Leiden, Leiden, 2016.
- Center for Countering Digital Hate, *The Anti-Vaxx Playbook*, Londen, 2020.
- Center for Countering Digital Hate, *The Disinformation Dozen*, Londen, 2021.
- Davis, J., Wetherell, G., Henry, P.J., ‘Social devaluation of African Americans and race-related conspiracy theories’, *European Journal of Social Psychology*, 2018, vol. 48, pp. 999-1010.
- Farinelli, F., *Conspiracy Theories and Right-Wing Extremism – Insights and Recommendations for P/CVE*, Luxemburg, 2021.
- Federico, C.M., Williams, A.L., Vitriol, J.A., ‘The role of system identity threat in conspiracy theory endorsement’, *European Journal of Social Psychology*, 2018, nr. 7, pp. 927-938.

-
- Fonteijn, H., 'Dominee Paul Visser, The Great Reset en zijn veelbesproken eindtijdpreek', *Cvandaag*, 25 oktober 2021, URL: <https://cvandaag.nl/87892-dominee-paul-visser-the-great-reset-en-zijn-veel-besproken-eindtijdpreek?viacip=true>.
 - Harambam, J., 'Against modernist illusions: why we need more democratic and constructivist alternatives to debunking conspiracy theories', *Journal for Cultural Research*, 2021, nr. 1, pp. 104-122.
 - Harambam, J., Aupers, S., 'Ik ben geen complotdenker - Relationale identificaties in het Nederlandse complotdenkersmilieu', *Sociologie*, 2017, nr. 2-3, pp. 133-163.
 - Kavanagh, J., Rich, M.D., *Truth Decay. An Initial Exploration of the Diminishing Role of Facts and Analysis in American Public Life*, Santa Monica, 2018.
 - Marcus, G.E., *Paranoia within Reason. A Casebook on Conspiracy as Explanation*, Chicago, 1999.
 - Muirhead, R., Rosenblum, N.L., 'The Path from Conspiracy to Ungoverning', *Social Research: An International Quarterly*, 2022, nr. 3, pp. 501-524.
 - Numerato, D., Vochocová, L., Štětka, V., 'The vaccination debate in the "post-truth" era: social media as sites of multi-layered reflexivity', *Sociology of Health and Illness*, 2019, nr. 1, pp. 82-97.
 - Samen voor Nederland, 'Het licht komt op in Nederland', 9 januari 2022, URL: <https://samenvoornederland.com/2022/01/09/het-licht-komt-op-in-nederland/>.
 - Ward, C., Voas, D., 'The Emergence of Conspiratorship', *Journal of Contemporary Religion*, 2011, nr. 1, pp. 103-121.
 - Van Zoonen, L., 'I-Pistemology: Changing truth claims in popular and political culture', *European Journal of Communication*, 2012, nr. 1, pp. 56-67.
-
1. In het Tuskegee-syfilisonderzoek dat startte in 1932, werden 600 arme, zwarte Amerikanen, buiten hun weten gebruikt als proefpersonen om te bezien hoe syfilis zich ontwikkelde en met welke gevolgen. Ze kregen doelbewust geen medicijnen toegediend. Het onderzoek liep tot 1972, toen de *Washington Post* het experiment onthulde. President Clinton bood in 1997 excuses aan voor het 'moreel foute en racistische' onderzoek.

Gezondheidszorg in Nederland: kiezen én delen

door Herre Kingma

Met de invoering van de stelselwijziging in 2006 is een krachtige impuls gegeven aan de liberalisering van de zorg. De verwachting was dat de ‘markt’ de problemen van schaarste zou kunnen beperken en de kostenstijging door concurrentie zou beteugelen. De schaarste houdt aan en de kosten stijgen door. Het doet de vraag rijzen hoe liberaal zorgbeleid onder die omstandigheden kan zijn of blijven. Kan een vrije keuze voor arts, instelling en type zorg samengaan met beperkingen door groeiende personele en financiële schaarste in een sterk gereguleerd zorgstelsel? De zorg is meer vraaggestuurd geworden en daarbij past een in opzet indivi-

duële ‘particuliere’ verzekering met een voor allen min of meer gelijke basispremie. Door fiscale inkomensafhankelijke bijdragen en op grote schaal verleende premietoelagen heeft dit arrangement materieel een overwegend collectieve vorm gekregen. Dit artikel gaat over de vraag hoeveel markt zorg, die ‘voldoet aan de gerechtvaardigde vraag’, eigenlijk aankan? Welke zorg is absoluut noodzakelijk en dient voor allen beschikbaar te zijn, de *needs*, en financieren we collectief? Welke zorg behoort tot de niet absoluut noodzakelijke behoeften, de *demands*, en zouden we individueel, ‘particulier’ moeten financieren? Die scheiding is onduidelijk en zou scherper gemaakt moeten worden. Medisch

specialisten verklaren in de media dat soms tot tientallen procenten van hun zorg niet essentieel is, dan wel even goed door de huisarts kan worden verleend, of zelfs dat niet nodig is (Op1 2022; Van Lonkhuyzen 2022).

Gezondheidszorg behoort met onder andere onderwijs tot de ‘*merit goods*’ van onze samenleving, die weliswaar gericht op het individu, uiteindelijk de hele maatschappij aangaat (Mendoza 2011). Zorg wordt vanouds verleend in een persoonlijke en vertrouwelijke relatie van (para)medicus/verpleegkundige en patiënt/cliënt. Deze één op één relatie is langzamerhand overgegaan in een driehoeksverhouding, waarin een derde partij, de zorgverzekeraars, gereguleerd door de Nederlandse Zorgautoriteit (NZa) en Zorginstituut Nederland (ZINL), in belangrijke mate bepalen wat wel en niet tot de zorg en aanspraken daarop behoort. Daarmee hebben zij in het laatste kwart van de 20e eeuw in toenemende mate invloed gekregen op de relatie arts-patiënt in termen van welke zorg passend is en duurzaam betaalbaar mag worden verstrekt. Dat alles naast de vraag wat de burger wenst aan zorg, wat hij daarin van de gemeenschap mag verwachten en wat hij bereid is zelf te betalen. Zorg is een heus product geworden met een bepaalde prijs en kwaliteit, al is de relatie daartussen geen vast gegeven.

De vraag naar zorg blijft groeien en drukt steeds zwaarder op het totaal van de collectieve uitgaven: in 2023 geprojecteerd boven de 100 miljard, een verdubbeling in de laatste 25 jaar. Dat vraagt om bezinning en

beheersing. De markt kan daar zeker een rol spelen, maar raakt overspannen bij de oneindige vraag naar zorg en achterblijvende beschikbaarheid. Regie, regulering en samenwerking is daarom onmisbaar. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) heeft in september 2021 een fundamentele beschouwing gepubliceerd, waarin financiële, maatschappelijke en personele houdbaarheid op de lange termijn centraal staan, onder de titel *Kiezen voor houdbare zorg*. In september 2022 hebben de bewindspersonen van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) een akkoord bereikt met de zorgpartijen – met uitzondering van de huisartsen – hoe vraag en zorgvolume op de korte termijn te beheersen met focus op kwaliteit. Dit artikel sluit af met liberale reflecties op de visie van de WRR op de zorg voor de komende generatie en de koers die VWS met het Integraal Zorgakkoord (IZA) kiest voor de lopende kabinetsperiode (Rijksoverheid 2022).

Individu en collectief, kiezen maar ook delen

In de gezondheidszorg is er altijd een verbinding van de individuele patiënt met zijn omgeving, van het kleinste collectief van het gezin, tot in de meest ruime zin de samenleving als geheel. Met op de achtergrond een overheid, die volgens artikel 22 van de Grondwet verplicht is maatregelen te treffen ter bevordering van de volksgezondheid. Alle reden voor de staat er via de NZa op toe te zien dat er voldoende zorg wordt aangeboden, respectievelijk instellingen en zorgprofessionals in voldoende mate worden gecontracteerd

door de zorgverzekeraars. De NZa ziet op dit proces toe als ‘marktmeester’, regulator, en de Inspectie voor de Gezondheidszorg en Jeugd (IGJ) als ‘keurmeester’, opdat de zorg voldoende, betaalbaar, veilig en van voldoende kwaliteit wordt geleverd. Wettelijk is daarin een grote eigen verantwoordelijkheid weggelegd voor instellingen (via de *Kwaliteitswet*) en individuele professionals (via de *Wet BIG*) om zorg verantwoord en veilig te leveren.

De omvang van de in het basispakket verzekerde zorg is ruimhartig te noemen. Dat klinkt solidair, maar een bijna onbeperkte omvang bedreigt uiteindelijk de keuzevrijheid van de patiënt door de achterblijvende beschikbaarheid van zorg. Er zijn grenzen aan solidariteit en er zullen dus limieten, beperkingen en voorwaarden aan de geboden zorg moeten worden gesteld, willen we onze zorgvoorzieningen in financieel en personeel opzicht houdbaar en voor allen toegankelijk houden. Of zorg ook wordt geleverd, is afhankelijk van noodzakelijkheid en helaas ook beschikbaarheid. Vrije artskeuze is dus niet synoniem met vrije, laat staan gegarandeerde toegang tot zorg. Zorg dient bovendien, geformuleerd in beleidsjargon, ‘passend’ te zijn. Passende zorg is gebaseerd op wetenschappelijk bewijs, doelmatig en efficiënt georganiseerd en omvat ook een sociaal-economische en maatschappelijke component: is deze voor allen die haar nodig hebben duurzaam beschikbaar en draagt deze kosteneffectief bij aan herstel of verbetering van de patiënt en zijn vermogen weer deel te nemen aan de samenleving, het belangrijkste criterium van de trechter van Dunning (Kal-

jouw & Wijma 2021; Dunning e.a. 1991).

Van patiënt naar consument en weer terug?

Sinds de stelselwijziging via de *Zorgverzekeringswet* van 2006 is de gezondheidszorg in opzet minder aanbod- en meer vraaggericht geworden en de patiënt meer zorgconsument. Wie wens ik als dokter in de spreekkamer, aan mijn bed of operatietafel, naar welk ziekenhuis of instelling ga ik, welke behandeling wil ik wel of niet? Wezenskenmerk van onze gezondheidszorg was steeds de begin 20e eeuw door artsen afgedwongen vrije artskeuze. In het IZA wordt deze vrije keuze materieel afgegrensd door sterke sturing op levering van ‘passende zorg’ als voorwaarde voor het contracteren van zorgaanbieders. Alleen gecontracteerde zorg zal nog volledig vergoed worden. De keuze van de patiënt voor zijn dokter dient vrij te zijn, zo vinden velen, maar dat is niet wettelijk vastgelegd. De vrije artskeuze ligt besloten in het zelfbeschikkingsrecht, betoogt Bastiaan Wallage (2022). De keuze mag vrij zijn, de crux is wat wel of niet verstrekt wordt, wat tot passende zorg behoort. Het klinkt logisch dat alleen passende zorg, ‘zorg, die werkt’, vergoed wordt, maar zo duidelijk is dat niet altijd vast te stellen. Sturen op passende zorg moet er bovendien toe leiden dat de praktijkvariatie afneemt op basis van de premisse dat uniforme, gelijke zorg tot gelijke en optimale uitkomsten zou leiden.

Ten slotte is er de gerechtvaardigde vraag of passende zorg voldoende rekening houdt met persoonlijke autonomie en eigen keuzes

die in kunnen gaan tegen de richtlijn. Zo is er bijvoorbeeld in het geval van de richtlijnen voor geboortezorg de vraag: mag een vrouw zelf bepalen waar en hoe zij wil bevallen (NRC 2018)? Vrije keuze of niet, de patiënt heeft ook een eigen verantwoordelijkheid voor zijn wel en wee. In een liberale visie past het bevorderen van die verantwoordelijkheid voor eigen gezondheid en welzijn, waarmee het gebruik van zorg mogelijk afneemt. Een grotere eigen bijdrage in de kosten, een eigen risico of de ooit al eens voorgestelde *no-claim* korting zou hierin bijdragend kunnen zijn en is buiten de zorg in de verzekeringswereld een algemeen aanvaard principe. De verstokte roker, drinker of obese patiënt zou zelf een aandeel kunnen leveren in de solidariteit door zijn best te doen ongezonde gewoontes actief af te leren. In de Nederlandse samenleving worden dergelijke voorstellen als hardvochtig en sociaal onrechtvaardig gezien en prompt van tafel geveegd. Maar van wie dure zorg ontvangt, mag – waar mogelijk en redelijk – enige wederkerigheid worden verwacht, te beginnen met serieuze poging tot een gezonder leven. Het raakt aan het liberale principe dat individuele vrijheid begrensd is waar deze die van de ander beperkt of schaadt (Mill 1860). Daarvan is sprake als er velen met vermijdbare risico's een onnodig groot beslag op de zorg leggen, waardoor de beschikbaarheid aan zorg voor anderen wordt beperkt.

15 jaar na de introductie van de marktwerking in de zorg neemt, na een pandemie van ongekende omvang, de roep om samenwerking, centralisatie en concentratie weer toe.

Zo trekt de overheid de regie weer meer naar zich toe. Op het terrein van de *public health* zijn daar zeer goede gronden voor, maar tegelijk raken ondernemerschap, concurrentie en marktwerking in cure en care uit de gratie. Er is een koor van critici, die deze economische benadering van de zorg altijd al als economisch pervers en verwerpelijk zagen en misprijzend aanduiden als neoliberal. Markt om de markt als politieke ideologie is onverstandig, maar evenzeer geldt dat voor het tegendeel, een dominante rol van de staat, met artsen in dienst van (staats)ziekenhuizen. Het is niet markt óf staat, maar markt én staat, waar deze nuttig zijn en werken, schrijft Marcel Canoy in een kritische beschouwing van de markt in de programma's van de laatste Tweede Kamerverkiezingen (Canoy 2021). Het wordt zaak op te letten dat het kind in deze beweging niet met het badwater wordt weggegooid.

In datzelfde refrein wordt vanuit uiteenlopende politieke achtergronden binnen en buiten het parlement opgeroepen om nu ook eindelijk en definitief het dienstverband voor in ziekenhuis werkende medisch specialisten in te voeren en daarmee een einde te maken aan de 'vrijgevestigde' of zelfstandige praktijkvoering. Het zou beter en goedkoper zijn, ook al spreekt een reeks artikelen en rapporten dat tegen of relativeert deze overtuiging, die binnen en buiten de politiek breed leeft (Kok e.a. 2010; Van 't Veld e.a. 2020; Centraal Planbureau 2015). Anderzijds mag ook het vrije beroep in de zorg niet ontsnappen aan kritische reflectie. Samenwerken in ziekenhuizen is te veel van

goede wil afhankelijk, toetredingsbelemmeringen houden jonge, duur opgeleide specialisten onnodig werkeloos thuis. De recente schandalen rond de inkoop en toepassing van dure *medical devices* halen de voorpagina's, maar marktwerking en vrije vestiging zijn daarin niet systematisch de oorzaak. Dat is het onvoldoende handhaven van absolute transparantie bij dergelijke activiteiten door ziekenhuisbestuurders. Die eis mag worden gesteld aan iedere werknemer, maar ook aan eenieder die onder het dak van een ander een zelfstandige onderneming drijft.

Waar 'de markt' voor ziekenhuizen en verpleeghuizen maar beperkt heeft gewerkt, noodzakelijke samenwerking in de weg staat en daarmee ongewenst grote fusies bevordert, kunnen markt en concurrentie voor privéklinieken en zelfstandige behandelcentra (ZBC's) wel degelijk goed werken. Daar wordt met grote routine een beperkt scala van ingrepen met een hoge graad van perfectie en efficiëntie uitgevoerd. Daarentegen zijn algemene ziekenhuizen en UMC's hooggespecialiseerde werkplaatsen voor complexe gezondheidszorg en daarmee essentieel voor de opvang van grote trauma's en acute, ongeplande zorg. Structurele vergoeding van hun beschikbaarheidsfunctie ligt daar veel meer voor de hand dan een in de markt bepaalde vergoeding op basis van verrichtingen of diagnose-behandelcombinaties (DBC's). Voor de planbare gezondheidszorg zoals deze vooral in de ZBC's wordt geboden, kan 'markt' met het hanteren van concurrerende prijzen van doorgaans routine verrichtingen juist uitstekend werken. De persoonlijke vrije

keus van de patiënt is in dat segment van de gezondheidsmarkt bij uitstek instrumenteel.

Zorgverzekeraars, regisseurs van noden en behoeften

Bij de stelselwijziging van 2006 hebben de zorgverzekeraars de regierol gekregen in de zorg. De marsroute was het inkopen van zorg op basis van concurrerende kwaliteit en prijs. Gezien de groeiende wachtlijsten is de vraag of de zorgverzekeraars adequaat inspelen op de vraag en tijdig voldoende zorg inkopen. Er was tot in de jaren 90 zelfs forse sterfte op de wachtlijsten voor hartchirurgie, maar deze werd meer dan eens afgedaan als uiting van inefficiëntie en ondoelmatigheid (Kingma 1995). Al jarenlang wordt er geprioriteerd op basis van urgentie met soms ultra-lange wachttijden voor laag-urgente ingrepen. Een betere oplossing zou zijn hier de markt zijn werk te laten doen door meer zorg in te kopen in privéklinieken en ZBC's, waar het gaat om planbare, niet complexe ingrepen. Tegelijk mogen we de ogen niet sluiten voor het feit dat privéklinieken en ZBC's met aantrekkelijke arbeidsvoorwaarden personeel onttrekken aan de algemene en universitaire ziekenhuizen. Zo kunnen perverse prikkels leiden tot ongewenste preferentie van routine zorg in ZBC's boven complexe zorg met vaak een hoog urgentiegehalte in de 'systeemziekenhuizen'.

De kern van de geleverde zorg is het basispakket, gedefinieerd door het ZINL, dat de noodzakelijke, essentiële zorg omvat, de *needs*, min of meer samenvallend met het begrip 'passende zorg'. Daarnaast zijn er de

demands, ‘wat denk ik zelf nodig te hebben’, de persoonlijke behoeften. Ook belangrijke zorg, maar zonder absolute noodzaak. Hoewel gepousseerd als prominente regisseurs, is al vaker de vraag gesteld of verzekeraars nog wel nodig zijn voor met name de uitvoering van het basispakket in ons in hoge mate gereguleerde stelsel (Weggeman 2014). De premies verschillen marginaal, de uitvoeringskosten zijn hoog en er zijn vraagtekens te zetten bij de jaarlijkse carrousel van overstappers, verleid door dure reclamecampagnes van verzekeraars op zoek naar nieuwe verzekeren en behoud van de oude. De markt mag liberaal lijken, maar is in hoge mate een construct met een vast gedefinieerd basispakket. Dat kan even goed door een nationaal of regionaal zorgfonds worden uitgevoerd. De zorgverzekeraars kunnen zich richten op de aanvullende verzekeringen van de meer variabele persoonlijke behoeften, de *demands*. Hun regierol zou uitstekend vervuld kunnen worden door de NZa en het Zorginstituut als belangrijkste adviseurs van VWS met betrekking tot prijs, toepassing en pakketbeheer. Regie op kwaliteit komt – onder toezicht van de IGJ – in belangrijke mate tot stand door het standaarden- en richtlijnenbeleid van wetenschappelijke verenigingen van huisartsen, medisch specialisten, psychiaters en *allied professionals*. Steeds krachtiger is daarin ook het geluid van de gebruikers zelf, via de organisaties van patiënten/cliënten.

Hoe liberaal kan zorgbeleid zijn?

Laten we tot slot de belangrijkste conclusies en aanbevelingen van het rapport *Kiezen voor houdbare zorg* van de WRR naast deze reflec-

ties leggen. Zorg zal altijd schaars blijven, onder andere door een door vergrijzing blijvend stijgende vraag naar innovatieve, effectieve behandelingen. Toekomstprojecties laten een ruimschootse verdubbeling zien – nu 6000 euro per persoon per jaar – van de kosten in de tweede helft van deze eeuw. Het toegankelijk houden van de zorg vraagt om zowel medische als politieke als maatschappelijke keuzes. Ook ten behoeve van andere prioriteiten binnen de Rijksbegroting zoals onderwijs en defensie, zo schrijft de WRR in een tamelijk liberale benadering. Zij het dat tevens de WRR beperkingen stelt aan marktwerking. Schaarste in de zorg vraagt eerder om samenwerking en solidariteit dan concurrentie, maar vraagt tegelijkertijd ook om scherpe keuzes. Niet alles is oplosbaar met eerlijk delen. Solidariteit heeft grenzen. Het basispakket lijkt uit te dienen, maar zou juist waar het eenvoudige en veelvoorkomende behandelingen betreft ingeperkt kunnen worden. Laat de verzekerde voorzieningen, het basispakket noodzakelijke zorg in de pas laten lopen met, en niet uitstijgen boven de welvaartsgroei, opdat de uitgaven aan zorg kunnen stabiliseren, aldus de WRR. Doorgaan met het verhogen van efficiëntie en doelmatigheid, zoals de afgelopen decennia is gedaan, zal onvoldoende opleveren om de groei ook maar bij benadering te kunnen financieren, zegt ook de WRR. Dat gezegd zijnde, zal het de grote uitdaging zijn om ondanks het intensief inzetten op passende zorg, geen rem te zetten op vernieuwing, ook niet als die erg kostbaar is. Het streven moet juist zijn het beste wat de zorg en het innovatieve medische bedrijfsleven te bieden heeft, te laten floreren. Dat gaat niet zonder

kritische beschouwing en het elimineren van onbewezen effectieve of onvoldoende werkende zorg en van zorg die onvoldoende relevante gezondheidswinst oplevert. Dat laatste geldt zeker ook voor de zorg rond het levenseinde.

Dat is een continu en rationeel proces, waarbij we ons niet alleen kunnen verlaten op wetenschappelijk onderzoek, maar de dagelijkse praktijkuitkomsten en patiëntervaringen daar voortdurend in moeten betrekken. De nu in het toelatingsproces van (dure) geneesmiddelen na de formele *clinical trials* gepropageerde *real world data*- en *real world evidence*-benadering kan daarin een voorbeeld zijn voor andere zorginnovaties. Daarbij is de werkelijke waarde in de praktijk medebepalend. Dat vraagt om een herinrichting van het datalandschap en een verbetering en liefst vereenvoudiging van de datastructuur in de zorg. Alleen dan is zo'n permanente evaluatie als vast onderdeel van de dagelijkse zorg uitvoerbaar (Kingma 2022). Het zou helpen de beste behandelingen voorrang te geven binnen het beschikbare budget en zo de bestedingen in de zorg maximaal effectief te laten zijn, vervolgt de WRR. Bovendien bevordert dit het vestigingsklimaat voor het innovatieve bedrijfsleven en daarmee hun investeringen in *Life Sciences and Health* (LSH), zo stelt de ambassadeur LSH met als inspirerend voorbeeld de regio Boston. Zij schetst een Nederlands Boston aan de Noordzee (Vereniging Innovatie Geneesmiddelen 2021).

Waar de WRR in zijn rapport naar de lange termijn kijkt, ligt de horizon van het IZA aan het einde van de huidige kabinetsperiode. Het IZA zet sterk in op betoegeling van

de zorgkosten door krachtige stimulering van preventie en voortvarende implementatie van passende zorg. Preventie moet beginnen met de inzet van de eigen omgeving en sociale netwerken. De zorgvraag moet afgeremd worden door bevordering van zelfzorg en eigen regie ten aanzien van ziektes als diabetes, en dat is steeds beter mogelijk door 'e-health'. Een heel liberaal verantwoord perspectief. Onderwijl moet niet-passende, 'niet-werkende' zorg worden uitgefaseerd. Dat klinkt logisch en is ongetwijfeld grotendeels terecht, maar bij sturing op passende zorg via selectieve contractering zijn ook vraagtekens te plaatsen. Wat betekent die voor de vrije keuze, de persoonlijke autonomie, en hoe zeker zijn we dat passende zorg ook voor het individu altijd de betere zorg is. Het lijkt strijdig met de ontwikkeling in het laatste decennium van 'precision (of personal) medicine', die juist uitgaat van de beste, meest doelgerichte, zo mogelijk tot op het genoom gerichte behandeling van vooral de patiënt met kanker. Het streven moet niet zijn gelijke zorg voor allen, maar een optimale uitkomst voor ieder individu.

Passende zorg suggereert maatwerk, maar kan ook uitlopen op confectie, dat wil zeggen passend in de meeste gevallen. Passende zorg mag niet ontaarden in kookboekgeneeskunde. Goede zorg onderscheidt zich juist daarvan en richt zich ook op het individu, die niet of onvoldoende reageert op gebruikelijke (passende) zorg. In het bijzonder geldt dit in de geestelijke gezondheidszorg, maar ook in de langdurige zorg in het algemeen, waar de 'producten' veel minder strak gedefinieerd zijn dan binnen de curatieve zorg. Daar kan passende zorg bijna als 'laaghangend fruit' wor-

den geogst uit de breed beschikbare *evidence based*-standaarden en -richtlijnen van huisartsen en medisch specialisten, bijna letterlijk oude wijn in nieuwe zakken. Het dwingende karakter van passende zorg is strijdig met het liberale principe dat wat goed is voor de meerderheid niet verplichtend opgelegd zou moeten worden aan de minderheid (De Tocqueville 1845). Ook bij passende zorg moet voldoende variatie mogelijk zijn om zo veel mogelijk maatwerk te kunnen leveren, of in de mentale zorg ‘iedereen zichzelf te laten zijn’.

Voorafgaand aan zorg is er preventie, die het best zou kunnen starten voor er sprake is van een zichtbare ziekte. Waar de (verzekerde) zorg echter precies begint is een medisch, maar ook sociaal vraagstuk. Veel ziektes vinden hun oorsprong in ongezond gedrag en een ziekmakende omgeving, niet alleen fysiek, juist ook mentaal. Dit in een al te vroege fase tot het bemoeigoed van de zorg te rekenen, brengt het risico van medicalisering van ongezond gedrag. Het reduceert buurten met sterke sociaal-economische gezondheidsverschillen tot een sociaal-medisch probleem, in plaats van een primair politiek probleem. Hier zijn overheden aan zet om gezond gedrag te bevorderen en vooral te faciliteren met voldoende aanbod van een gezonde omgeving en voeding. Juist dit zijn basiscondities waar iedere burger voldoende toegang toe dient te hebben en is bij uitstek een verantwoordelijkheid van de staat. Tegelijkertijd moet de staat zich hoeden de burger te betuttelen en beregelen in zijn streven een zo gezond mogelijke bevolking te creëren in een welhaast perfecte verzorgingsstaat. Dat leidt tot hoge regeldruk en afhankelijkheid van de burger, die bovendien

ook zelf grote verantwoordelijkheid draagt.

Wat betekent dit alles voor de vrije artsenuitvoering en onbelemmerde toegang tot de zorg, de vraag waar deze beschouwing mee begon? Het IZA lijkt weliswaar de vrije artsenuitvoering aan de voordeur overeind te willen houden, maar de financieel gedreven inperking van het ‘collectieve’ zorgaanbod in een *corpus* van passende zorg beperkt de variatie in zorg aan de achterdeur. De uitdaging blijft hoe enerzijds vrije keuze en anderzijds collectieve volledige verzekeraarbaarheid van essentiële zorg, de *needs* in het basispakket, in balans is te houden. Dat zal onvermijdelijk betekenen dat werkzame, maar niet essentiële zorg, de *demands*, vaker voor eigen rekening zullen komen of aanvullend verzekerd moeten worden en dat in het huidige pakket daar veel scherpere keuzes in moeten worden gemaakt. Dit betekent samen delen wat werkelijk nodig is, maar vrij mogen kiezen en zelf betalen wat als persoonlijke behoefte geldt, zolang dat de noodzakelijke zorg niet verdringt. Niet kiezen óf delen, maar delen én kiezen.

Herre Kingma is gepensioneerd cardioloog, oud-hoogleraar klinische farmacologie en voormalig bestuurder en toezichthouder in de gezondheidszorg.

Literatuurlijst

- ‘Er is sprake van een zorginfarct in Nederland’, *Op1*, 30 november 2022, URL: <https://op1npo.nl/2022/11/30/bart-berden-en-edo-arnoldus-over-het-zorginfarct-in-nederland/>.

- ‘Mag een vrouw zelf bepalen waar en hoe zij bevalt’, *NRC*, 9 maart 2018.
- ‘Ook met verwijzing krijg je in dit ziekenhuis niet zomaar een specialist te zien: ‘Mevrouw blijft erbij dat ze naar een specialist wil’’, *NRC*, 28 november 2022.
- Canoy, M., ‘Wat de overheid (niet) kan’, *Sociale Vraagstukken*, 4 maart 2021, URL: <https://www.socialevraagstukken.nl/column/wat-de-overheid-niet-kan/>.
- Centraal Planbureau, ‘10 jaar Zorgverzekeringswet. Operatie Cure geslaagd?’, 20 mei 2015.
- Dunning, A.J., e.a., *Kiezen en delen, Rapport van de commissie keuzen in de zorg*, Den Haag, 1991.
- Kaljouw, M., Wijma, S., ‘Passende zorg in Nederland – brief’, 20 mei 2021.
- Kingma, J.H., ‘Waiting for coronary bypass surgery: abusive, appropriate or acceptable?’, *Lancet*, 1995, vol. 346, pp. 1570-1571.
- Kingma, J.H., ‘Zo komen dure geneesmiddelen sneller beschikbaar’, *Medisch Contact*, 30 juni 2022, URL: <https://www.medischcontact.nl/nieuws/laatste-nieuws/artikel/zo-komen-dure-geneesmiddelen-sneller-beschikbaar.htm>.
- Kok, A.L., Houkes, C., *De relatie tussen medisch specialisten en het ziekenhuis*, Amsterdam, 2010.
- Mendoza, R.L., ‘Merit goods at fifty: reexamining Musgrave’s theory in the context of health policy’, *Review of Economic and Business studies*, 2011, nr. 2, pp. 275-284.
- Mill, J.S., *On Liberty*, Cambridge, 1860.
- Rijksoverheid, ‘Kamerbrief Aanbieding Integraal Zorgakkoord: samen werken aan gezonde zorg’, 16 september 2022, URL: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2022/09/16/kamerbrief-aanbieding-integraal-zorgakkoord-samen-werken-aan-gezonde-zorg>.
- De Tocqueville, A., *De la démocratie en Amérique*, Parijs, 1845.
- Van ’t Veld, M., Schut, F., Koelewijn, W., ‘Verplicht dienstverband medisch specialisten is schijnoplossing’, *Zorgvisie*, 8 december 2020.
- Vereniging Innovatieve Geneesmiddelen, *Boston aan de Noordzee. Nederland als Europese medicijnhub*, Den Haag, 2021.
- De Visser, M., Boot, A.W.A., Werner, G.D.A., Van Riel, A., Gijsberts, M.I.L., *Kiezen voor houdbare zorg. Mensen, middelen en maatschappelijk draagvlak*, rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag, 2021.
- Wallage, B., *Het recht op vrije artskenkeuze binnen het Nederlandse zorgstelsel*, proefschrift voor de Universiteit Leiden, Leiden, 2022.
- Weggeman, M., ‘Verzekeraars spelen nu doktertje, dat is heel duur’, *NRC*, 27 maart 2014.

Zorg

Zorgcultuur in beweging

door Lex van Eijndhoven, Angelique Beekhuizen, Marieke Verlaan-Snieders, Armanda Govers, Marlies Mohr, Frits Barneveld Binkhuysen en Pepijn van den Hoogenband

In het vorige nummer van *Liberale Reflecties* werd al een mooi pleidooi gehouden voor een fundamenteel op preventie-gerichte inrichting van het zorgveld. In dit artikel staat we stil bij de culturele uitdagingen van de zorgtransitie die voor ons ligt.

Met de lange termijn voor de gezondheidszorg in het vizier weten we dat, zonder structurele wijzigingen, de kosten en personele schaarste in de zorgsector drastisch

zullen toenemen. Voorts zien we dat veel plannen inclusief het Integraal Zorgakkoord (IZA) van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) gericht zijn op meer regionale samenwerking en de ambitie om ‘passende zorg’ verder handen en voeten te geven (VWS 2022).

Dat elk onderdeel van de sector daar een bijdrage in heeft te leveren is evident, maar dat sector-transitieknelpunten daarin hardnekkig zijn echter ook. Hoe je *transities* realiseert is daarbij een andere kwestie dan het maken van *wetten en beleid*; het is ook iets anders dan het goed benutten van *zorghoudelijke expertise*. Essentialia voor succesvolle transitie staan vaak niet op het netvlies van

de professional, beleidsmaker, bestuurder of politicus terwijl het een eigenstandig vakgebied is dat in grote *corporates* veel aandacht heeft; vaak kijken we hooguit achteraf wat er misging bij een transitie of waarom iets niet werkte. Voorbeelden te over. Een weerbarstige realiteit dus. Vaak is het oog gericht op de beleidsmaker of de zorgprofessional, terwijl het belang van gedegen transitie-management essentieel is. Het stelt andere eisen aan samenwerking en knelpunt-ombuiging, geeft meer slagkracht en werkt doelmatigheid in de hand. Dat past bij onze liberale kijk op omgaan met publieke middelen.

Vanuit de Werkgroep Gezondheidszorgtransities van het Thematische VVD Netwerk Gezondheid & Zorg is voor dit artikel samen met andere werkgroepsvoorzitters en betrokkenen uit dit Netwerk, de focus gelegd op een drietal instrumenten die de zorgcultuur beïnvloeden en als zodanig kunnen bijdragen aan een succesvollere transitie in de gezondheidszorg: samenwerking tussen groepen, financieringsprikkel en regiosturing. Stuk voor stuk instrumenten die wij vanuit liberale waarden als vrijheid en verantwoordelijkheid zullen bekijken.

Cultuur en transities

Cultuur is “het geheel aan gewoonten en (gedrags)regels dat bij een groep, volk of stam hoort” (Encyclo.nl). Cultuur beschrijft een belangrijk deel van de (groeps)identiteit van mensen. Waarden en normen spelen een belangrijke rol bij de instandhouding van houding en gedrag.

Het aanpassen van door cultureel in stand gehouden gedrag (of dat nu burgers, patiënten, zorgprofessionals of beleidsmakers betreft) is geen eenvoudige kwestie en vraagt vaak om tijd en doorgronding van onderliggende factoren die dit gedrag motiveren. Deze factoren kennen we onder meer vanuit de psychologie, sociologie en de gedrags economie. Hoewel het niet eenvoudig is, is verandering in cultuur, houding en gedrag niet onmogelijk. Er zal daarvoor een lonkend perspectief moeten zijn, zo bewijzen ook de reclamebranche en marketingstrategieën.

De cultuur van een groep kenmerkt zich vaak doordat gedragingen die van buiten komen geregeld worden afgewezen omdat ‘we het hier nu eenmaal zo doen’ (groepsnorm). Bij het realiseren van landelijke strategische doelen wordt door beleidsmakers het belang van methoden voor verandering van belemmerende transitiefactoren soms onderschat of niet vooraf uitgewerkt. Net zoals achteraf soms blijkt als zich uitvoeringsproblemen voordoen of als er geen zichtbare voortgang is en een volgende serie plannen volgt. Je hoort bij nieuwe plannen dan uitspraken als: ‘het gaat om het doel, de inspiratie, samen doen we het, ze moeten gewoon meegaan, de rest is uitvoering, daar zijn veel ‘experts’ in het veld mee bezig, daar moet je de ruimte aan geven’.

Dergelijke invalshoeken zijn dan eigenlijk best vreemd, want in het bedrijfsleven en bij onze ‘*global corporates*’ zijn er hele afdelingen en ‘*agile teams*’ bezig met gedragsbeïnvloeding, marketing, productinnovaties, po-

sitionering, ‘marktpenetratiestrategieën’ en sectortransities; allemaal gericht op slimme en snelle adoptie door de leveranciersketen en eindgebruiker, het neerzetten van nieuwe standaarden en het realiseren van een leidend marktaandeel. Cynischer, maar ook zakelijker gezegd: er is sprake van een verspilling van jaarlijks miljoenen aan transitie-middelen in de gezondheidszorg, indien majeure transities niet professioneel en intensief doordacht, voorbereid, begeleid, gemonitord en bijgesteld worden. Dat leidt tot de vraag: hoe kunnen we in de zorg de bereidheid tot (cultureel) ander gedrag stimuleren en de uitdagingen voor alle professionals, van minister en beleidsmaker tot bestuurder en ondersteunende medewerker, overwinnen?

Achtereenvolgend kijken we naar de relevantie van drie begrippen: *empathie en samenwerking, passende financieringsprikkels en versterking van de regioslagkracht*. Daarbij merken we op dat transities vaak pas succesvol zijn als de mix van alle factoren wordt meegenomen. Dus niet alleen de factoren waar sommige (leidende) *stakeholders* affiniteit mee hebben; want juist dán blijft resultaat achterwege. Bij het in stand houden van een *status quo* worden soms elementen uit een transitieaanpak als irrelevant of onnodig bestempeld, door onbekendheid of welgemeend eigenbelang. Daar is alertheid gewenst.

Drie instrumenten voor transitie en cultuurbeïnvloeding

Empathie ten behoeve van effectiever samenwerking tussen groepsculturen (‘dialogo’)

Een bijzondere manier om cultureel gewoontegedrag te beïnvloeden is om de empathische focus van (zorginhoudelijke, bestuurs- en beleids-) professionals en de burger te vergroten. Empathie en doorvragen helpt in de samenwerking om vertrouwen en begripsvorming te vergroten tussen de verschillende ‘vaktalen en -expertises’ (zorginhoudelijk, management/bedrijfsmatig, transitiekundig, beleidsmatig) en om onderling complementair te leren werken. Empathie is in wezen geen ‘instrument’, maar een houding die we veelal nastreven, maar waar we ook vaak maar deels in slagen. Volgens het Chinese teken voor luisteren gaat het over verdieping met ‘ogen, oren en hart’ (Domnich 2022). Dit begrip is een essentiële factor om de horizontale ketensamenwerking in de regio en de verticale samenwerking tussen alle echelons in de sector te stimuleren en tot een succesvollere transitie te komen. Het vereist echter wel dat binnen voorgenoemde beroepsgroepen een grotere groep nieuwsgieriger wordt om zich, ook bijvoorbeeld tijdens ontmoetingen tussen zulke groepen, te verdiepen in de zienswijzen van andere culturele (beroeps)groepen, en daarbij continu expliciet de onderlinge erkenning verzorgt over de complementaire waardevolle bijdragen. Dat geeft energie en versnelt het realiseren van samenhang.

Het versterken van empathisch vermogen onder medisch specialisten bleek, hoewel als ongepland neveneffect gesignaleerd, sterk toe te nemen bij het trainen van patroonherkenningsvaardigheden via het bestuderen van schilderkunst. Daar zijn inmiddels hele programma’s voor opgezet.

In de behandelkamer speelt het ook: door empathisch vermogen (laten inwerken van wat je waarneemt en via doorvragen) kom je dichterbij de achterliggende factoren die, bijvoorbeeld bij een patiënt, ongezond gewoontegedrag in stand houden. Dat geldt ook voor inzichten die je als zorgprofessional nooit begreep van een beleidsprofessional, transitiedeskundige of marketeer, of vice versa. De dialoog is daarbij, meer dan debat, een essentiële sleutel.

Er is echter ook een uitdaging voor de burger/patiënt wat betreft empathie: het is van belang dat de klantfocus niet doorslaat in bevestiging van een klaag- en claimcultuur van 'klanten' (burgers/patiënten), want dat lijkt nu wel in toenemende mate het geval te zijn. In feite is het dus ook zinvol wanneer sommige patiënten hun empathisch vermogen versterken door te onderkennen dat er grenzen zijn aan wat er kan; *'leren leven met'* zeg maar; en daarbij ook bereid zijn de zorgprofessional niet te overvragen en de eigen kracht en verantwoordelijkheid aan te boren. Ook de zorgprofessional heeft in dat proces vaak een ambivalente rol: enerzijds oneindig willen helpen en tijd en aandacht geven, anderzijds het belang van het overbrengen van de grenzen van wat zinvol is en het stimuleren de eigen kracht. En bij die ambivalentie zal de professional ook nog open willen blijven staan voor (terechte) kritiek en kansen die de patiënt inbrengt voor zijn gezondheid. Een klein voorbeeld in dit verband: ondanks dat 'digitaal' soms minder persoonlijk aanvoelt, kan een zorgprofessional werk uit handen genomen worden als kleine zorgvragen vroegtijdiger digitaal van antwoord worden

voorzien of als een patiënt eerst *Thuisarts.nl* leest. De behoefte aan persoonlijk contact en minder eenzaamheid is een bredere maatschappelijke uitdaging waar we voor staan en die niet slechts bij een relatief kleiner wordende groep zorgprofessionals terecht dient te komen.

Versterking van nieuwsgierigheid en empathisch vermogen geeft nieuwe inzichten, onderling begrip, vertrouwen, enthousiasme, energie, samenhang en creativiteit binnen en tussen *stakeholders* in de zorg.

Het versterken van het empathisch vermogen (*'dialoog'*) in de samenwerking tussen groepen met verschillende cultuur en (vak)taal, bekijk je bijvoorbeeld bij een zorgtransitie vanuit meerdere perspectieven: die van onder meer zorgprofessional, bestuurder en beleidsmaker. Dat zorgt voor bewuste keuzes (vrijheid) en sluit aan bij het willen dragen van verantwoordelijkheid. Oog voor die diversiteit in perspectieven vergroot niet alleen het blikveld en de verbondenheid, maar genereert meer creativiteit en oplossingskracht, met alle voordelen van dien voor onze zorg en de toekomstbestendigheid daarvan. Verbreiding van het blikveld past in een liberale kijk op innovatie en ontwikkeling.

Passende financieringsprikkel ('stimulans')

Als we de focus hebben op gezondheid en gedrag dan sluiten financieringsstructuren die (alleen) op volume zijn gericht niet aan bij het idee van preventie en bevordering van gezond gedrag. We lichten een drietal gebieden uit:

Professional, consument en organisatie: gezondheidsbevordering en preventief kijken en handelen gaat over gedrag, maar financiering dient dat te ondersteunen. Het bevoedigen van duurzaam gezond gedrag, van vermindering van onzinnige zorg tot het stimuleren van gezondere 'substituten', past daarbij. Die focus sluit ook aan bij het gegeven dat een consument zijn geld (koopkracht) in beginsel liever uitgeeft aan andere zaken dan aan zorgkosten (tenzij die ziek is natuurlijk). Logisch toch? Je gaat liever met vakantie dan dat je ziek bent. Vrijheid vraagt ook verantwoordelijkheid. In de VS is de preventie-industrie al veel verder ontwikkeld. Vanuit dit perspectief is het dus de vraag of de (ongezonde) '*homo economicus*' niet beter gestimuleerd kan worden om zijn (eigen) geld uit te geven aan gezonde zaken. Dat scheelt in schaarse personele capaciteit en kan bijdragen aan de arbeidsmarktstrategie op de lange termijn. Kortom, dat vraagt om een diversificatiestrategie voor huidige zorginvesteerders, -ondernemers en -toeleveranciers. Een dergelijke ondernemende visie op de sector past ook bij onze liberale basis.

Markt(dis)balans: cultuur is dus gedrag; dat geldt ook voor organisatiegedrag en gedrag van in de keten samenwerkende organisaties. In de zorg gaat dat niet altijd optimaal. Een voorbeeld: verschillende aanbieders van ouderenzorg hebben in de nacht een 'auto met verpleegkundige' in dezelfde wijk beschikbaar voor incidentele, niet-levensbedreigende calamiteiten rond bestaande en nieuwe cliënten. Dat kan samen, maar organisaties

halen daar deels hun nieuwe instroom vandaan. Regionaal vinden overnames niet per se plaats (het is eerder 'leven en laten leven'). Samenwerking is dan een evident alternatief. Dan is het niet wenselijk dat het veelgenoemde 'zwaard van Damocles van de Autoriteit Consument & Markt (ACM)' erboven hangt, want professionals, consumenten en zorgorganisaties hebben daar last van. Een ander voorbeeld: hoewel het enerzijds logisch klinkt dat 'uitwisseling van samenwerkingsgerichte maar daarmee concurrentiebeperkende informatie' rond zorg-ZZP'ers in de arbeidsmarkt niet moet kunnen, zorgt het anderzijds voor een markt waarin de vaste medewerker in de verdrukking komt (ziekteverzuim, overwerk, 'de rottige klussen' en bijkomende neerwaartse spiraal van vertrek uit het veld). Het zorg bovendien voor een onnodige stijging van zorgkosten. En dat terwijl bijvoorbeeld een bovenregionale detacheerder met een veel grotere verkoopkracht richting zorgaanbieders die marktkennis wel 'intern' heeft en kan inzetten ten nadele van de markt, zorgpremie en dus de consument. Als antwoord hierop kunnen aanbieders hier samenwerking in de keten realiseren; zij worden daar, in tegenstelling tot detacheerders, door de ACM echter nog sterk in beperkt.

Systeemschotten: financiering van zorg en welzijn komt via minstens vier kanalen (zorgkantoor, zorgverzekeraar, gemeente, justitie). Investering in bijvoorbeeld preventie of thuiszorg geeft soms rendement elders terwijl die kanalen om allerlei redenen niet goed 'communiceren' of 'rendementen delen'. Dat noemen we 'schotten'. Een ander

voorbeeld: als door *burn-out*-preventie het ziekteverzuim vermindert, vallen de investeringen bij VWS en de revenuen bij het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (een ander voorbeeld betreft preventie door vroegsignalering van darmkanker). Die schotten lijken al jaren een probleem. We klagen van departement tot zorgprofessional en weten schijnbaar niet wat we eraan moeten doen. Hoewel er conform de ambitie van het IZA nu meer tussen schotten zal worden samengewerkt, blijft de allocatie van middelen essentieel. Voor preventie is daarom meer interdepartementale samenwerking nodig. Voorts zal samenwerking, slagkracht en snelheid in transities tussen deelgebieden van zorg en welzijn op regioniveau alleen verder komen als belangen tussen deelsectoren van de zorg (bijvoorbeeld huisartsen, dietisten, fysio's, GGZ en ziekenhuizen) beter onderling worden aangesloten, als stevigere coördinatie op en verantwoording over regionale middelen plaatsvindt en als regio's een grotere mate van gezamenlijke financiering hebben die niet onder regie van een groep zorgprofessionals valt.

Vanuit liberaal perspectief past het inzetten en anders organiseren van financiële prikkels ('stimulans') bij de focus op ondernemerschap, doelmatigheid en het faciliteren van zinnige marktinnovatie.

Regioslagkracht: coördinatiekracht en transparante trendmonitoring van transitieknoppen ('monitoring')

Het regioniveau als coördinatiepunt lijkt financieel, inhoudelijk, demografisch en cul-

tureel gezien de beste insteek. Daar wordt nu al op ingezet. Regio-indelingen kennen wel altijd grensproblemen. De totstandkoming van de regio's dient met het veld samen te gebeuren en grensproblemen zullen lokaal moeten worden opgelost.

Vanuit een situatie van schaarste met uitdagingen in de zorgvraag, de kosten en personele inzet lijkt het dat samenwerking op regioniveau tot meer synergievoordeel kan leiden. Tegelijk blijft het een (vanzelfsprekend) gegeven dat er bij het overgrote deel van de zorglevering sprake is van concurrentie, zodat de keuzevrijheid, doelmatigheid en kwaliteit zijn gewaarborgd. Samenwerking op het niveau van de regio rond de zorgketen impliceert echter wel dat nieuwe eisen gesteld dienen te worden aan de slagvaardigheid en transitiesnelheid van veranderprogramma's voor zulke regionale markten. Kortom, aan de wijze waarop niet-zorginhoudelijke knelpunten in cultuur en belangen worden opgelost.

Zolang regio-ontwikkeling niet bovenregionaal systematisch en transparant wordt bijgehouden en op transitie- en cultuurknelpunten wordt bijgestuurd, blijven *stakeholders* geregeld 'in cirkels draaien'. Zo zijn er (door de jaren heen telkens) veel *pilot*-projecten rond samenwerking en zorginnovatie in de zorgsector, maar blijven die nu 'lokaal' of in regio's steken zonder opschaling van 'best practices'. Ook wordt 'hetzelfde wiel op veel plekken apart uitgevonden'. Integrale plannen komen moeizaam tot stand. Niet voor niets werd onlangs vanuit de bestuur-

der van de Nederlandse Zorgautoriteit (NZa) opgemerkt dat het optekenen, laat staan het realiseren van regioplannen te langzaam gaat (Zuil 2022). Daartoe is verbetering op onder meer een tweetal zaken noodzakelijk: i) transparante trendmonitoring tussen regio's, en ii) sterkere coördinatiemacht boven de regio's met meer uitoefening van mandaat tot het oplossen van niet-financiële (*governance-* en andere) transitiekelpunten.

Ten aanzien van het eerste punt: dergelijke trendmonitoring zal binnen en tussen regio's inzicht geven. Enerzijds kan deze gericht zijn op de voortgang van geformuleerde zorginhoudelijke/bedrijfsmatige ambities. Anderzijds biedt een dergelijke trendmonitor ook de mogelijkheid om regio's onderling te vergelijken en knelpunten in het regionale ecosysteem van *stakeholders* op te lossen. Het gaat dan bij uitstek ook om niet-financiële knelpunten (*governance-*, samenwerking- en andere transitiekelpunten). Wanneer dergelijke trendmatige criteria zichtbaar zijn voor de burger/patiënt en het veld, worden regio's extra gestimuleerd om doorbraken bij hun organisatorische en belangen uitdagingen te realiseren. De behoefte van regio's om zich te onderscheiden creëert zo een *spin-off*-effect, waarbij koplopers inspirerend zijn voor andere regio's.

De totstandkoming van bovenregionale trendcriteria en -monitors dient vanzelfsprekend samen met de *stakeholders* te worden gerealiseerd met diverse uitgangspunten: i) een aantal standaard elementen en ruimte voor regio-specifieke gebieden, ii) consequenties bij niet voldoende voortgang; want waar

de tucht van de markt op sommige gebieden in dit samenwerkingsveld minder aanwezig is (zoals in ketensamenwerking, preventie, wijkcapaciteit in de nacht en suboptimale '*client journeys*'; Orsouw 2018), vraagt dat om andere manieren om passende, doelmatige en zinnige zorg te realiseren.

Een zorg dat men 'dan nog meer moet registreren' is niet nodig; veel informatie is (ongebundeld) reeds voor handen, niet afkomstig van zorgprofessionals, niet altijd noodzakelijk kwantitatief van aard en kan door niet-zorgprofessionals (bijvoorbeeld kwartaalgewijs) bijgehouden en gerapporteerd worden nadat *stakeholders* samen landelijk een algemene basis hebben vastgesteld.

Het mooie van het kunnen volgen en bijsturen van de regio's zoals hier verwoord, is dat wederkerig wordt gestimuleerd en dat eenvoudiger kan worden toegegroeid naar een regionale koploperspositie. Elk vanuit zijn eigen startpunt. Zo komen vanuit landelijk perspectief de middengroep en achterblijvers wellicht sneller aan de andere kant van de dam en zal de ene na de andere regio kunnen excelleren ten aanzien van de gedefinieerde uitdagingen voor de gezondheidszorg. Niet de langzaamste maar de koploper bepaalt zo het tempo, waardoor publieke middelen effectiever worden ingezet in het belang van burger, consument en patiënt.

Het tweede punt bij versterking van de regio-slagkracht betreft het belang van een overkoepelend maar interactief werkend team per regio met uitoefening van een financieel mandaat, dat zich bezighoudt met het

ombuigen van schijnbaar onzichtbare cultuurknelpunten, terwijl lokaal onafhankelijk (zorg)ondernemerschap gestimuleerd wordt. De (multidisciplinaire) inkoopteams van zorgverzekeraars en gemeente hebben weliswaar die rol, maar de vraag is of hun verander- en realisatiekracht voldoende is om de groepsdynamiek van *stakeholders* altijd voldoende verder te kunnen brengen. Bovendien is er vaak sprake van een sociologische ongelijkheid tussen lokale of regionale bestuurders en veel inkopers, wat in probleemregio's belemmerend kan werken. Wanneer slagkracht te gering is, duren veranderingen langer; dat werkt nadelig in termen van kosten, kwaliteit en passende zorg. Burgers, patiënten en consumenten krijgen zo extra stijging van premies.

Vanuit liberaal perspectief passen het oplossen van regionale transitieknelpunten vanuit een krachtig, overstijgend mandaat en het frequent vergelijken van de slagvaardigheid, veranderkwaliteit en -voortgang van regio's ('*monitoring*'), in een ondernemende kijk op regio- en marktontwikkeling. Koplopers worden zo nog meer de stuwende kracht achter het verandertempo in hun beroepsgroep en de doorbraken rond complexe uitdagingen in de keten van samenwerkende zorgaanbieders. Zij geven bovendien inspiratie en koers aan de grootste groep collega's die graag meegaat in nieuwe werk- en organisatievormen die bijdragen aan professionele vrijheid en het verminderen van de werklast.

Kortom, door de mix van transitiefactoren kan (cultureel) gewoontegedrag worden beïnvloed. Versterking van empathisch vermogen

(dialoog) ten behoeve van effectievere samenwerking tussen groeps culturen in de zorg, passende financieringsprikkels (stimulans) en versterking van de regio's slagkracht door een overstijgend mandaat en transparante trendmonitoring (monitoring) zijn daarbij drie elementen die de cultuurtransities in de gezondheidszorg kunnen versnellen. Dialoog, stimulans en monitoring ('*DSM*') vormen zo gedegen ingrediënten voor een minder grote druk op een overbelast gezondheidssysteem.

Samenvatting

Een bewegende cultuur in de gezondheidszorg vraagt om veranderprincipes die impact hebben. Vanuit onze liberale insteek hebben we daarbij een drietal factoren ('*DSM-ingredienten*') genoemd die keuzevrijheid, kwaliteit en doelmatigheid ondersteunen en waarbij we het dragen van (individuele, lokale en regionale) verantwoordelijkheid landelijk kunnen faciliteren.

Door versterking van de *empathische focus* (dialoog), kunnen professionals (de brede groep zorgprofessionals, gezondheidseconomen, bestuurskundigen, politici en beleidsmakers) in een continu proces beter samen optrekken en elkaar ondersteunen in het *leren en inzetten* van elkaars taal, kennis en werkwijze. Voorts is cultuurverandering pas mogelijk als de *financieringsprikkels* daar ook op aansluiten (stimulans). Anders is het roeien tegen de stroom in; intrinsieke motivatie raakt dan uitgeput. Diverse elementen rond de financiering van gezondheidszorg dienen daarbij geadresseerd te worden. Ten slotte is het versterken van de regio's slagkracht essentieel voor het benaderen van regio's specifieke

uitdagingen, waarbij deze van randvoorwaarden voorzien dienen te worden: overkoepelende en meer transparante en trendmatige monitoring (landelijk zichtbaar voor de consument/patiënt) van de veranderkwaliteit zelf (monitoring) en het beter wegnemen van onderliggende *governance*- en *stakeholder*-knotpunten.

Kortom, het brengen van de zorg naar een volgende fase vraagt om een slimme mix van zachte en harde perspectieven, zonder in eenzijdige oplossingen te geraken. We zullen dat moeten uitdragen in ons leiderschap.

dhr. L. van Eijndhoven, MSc, is voorzitter van de werkgroep Welzijn en bestuurder bij wijEindhoven.

mw. A. Beekhuizen, MSc, is vertegenwoordiger van de werkgroep GGZ, psycholoog-counselor, interim bestuurder en lid Regiobestuur VVD Zuid Holland.

mw. M. Verlaan-Snieders, MSc, is voorzitter van de werkgroep Ouderenzorg en huisarts in Haarlem.

mw.mr. A.M. Govers is vertegenwoordiger van de werkgroep Preventie. Zij runt de ANBI-stichting Even Geen Vlees, is initiatiefnemer van de Schijf for Life (non-profit) en is medewerker in de zorg.

mw. M. Mohr is directeur van de Schildklier Organisatie Nederland en o.a. secretaris van de Cliëntenraad Alexander Monro Ziekenhuis en consultant voor patiëntenorganisaties.

dhr.dr. F.H. Barneveld Binkhuysen is voorzitter van het Thematisch Netwerk Gezondheid & Zorg, radioloog, bestuurder in de gezondheidszorg en voormalig fractievoorzitter Provinciale Staten Utrecht voor de VVD.

dhr. P.P. van den Hoogenband, MSc, MBA, is voorzitter van de werkgroep Gezondheidszorgtransities, interim zorgbestuurder bij St. Franciscus, bedrijfskundige, psycholoog en eigenaar van TRINCO regiotransities Kenia.

De auteurs bedanken prof.dr. J.E.E. Keunen voor het kritisch doorlezen van het manuscript en de constructieve feedback.

Literatuurlijst

- Dommnich, J.J.R., 'Clingendael course on Conflict Mitigation, Module Advocacy & Influencing', 2022.
- Encyclo.nl, 'Cultuur', URL: <https://www.encyclo.nl/begrip/cultuur>.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, *Integraal Zorgakkoord. Samen Werken aan Gezonde Zorg*, Den Haag, 2022.
- Orsouw, S., 'Het gaat om ervaringen van betekenissen', *Nyenrode*, 20 december 2018, URL: <https://www.nyenrode.nl/nieuws/n/ervaringen-van-betekenis>
- Zuil, W., 'Marian Kaljouw: 'Kom nou eens met zo'n regioplan'', *Zorgvisie*, 13 oktober 2022, URL: <https://www.zorgvisie.nl/marian-kaljouw-kom-nou-eens-met-zon-regioplan/>.

Beperk de toegang van ideële organisaties tot de rechter

door Gerrit Dijkstra en Frits van der Meer

Het kan weinigen zijn ontgaan. De stichting Mobilisation for the Environment (MOB; lees Johan Vollenbroek) heeft een procedure aangespannen tegen een vergunning voor CO₂-opslag (de Porthos-zaak). CO₂-opslag levert een bijdrage aan de klimaatdoelen. Maar volgens Vollenbroek mag dat niet doorgaan omdat er tijdens de werkzaamheden om deze opslag mogelijk te maken, stikstof wordt uitgestoten. De Raad van State heeft Vollenbroek gelijk gegeven in een tussenuitspraak van begin november van dit jaar.¹ Belangrijk is dat ons bestuursrecht

het uitgangspunt kent dat enkel belanghebbenden met een rechtstreeks eigen belang in bezwaar en beroep kunnen tegen besluiten en daarbij enkel de rechtsregels mogen invoeren die hun belangen betreffen.² Het is evident dat Vollenbroek, noch zijn stichting MOB, in deze zin belanghebbenden zijn. Waarom kan Vollenbroek dan toch deze procedures aanspannen (en winnen)? De crux is gelegen in artikel 1:2 lid 3 van de *Algemene wet bestuursrecht* waarin is aangegeven dat ook ideële rechtspersonen (zoals verenigingen en stichtingen) belanghebbende zijn als het gaat om belangen waarvoor zij volgens hun statuten opkomen en indien zij op dit terrein feitelijke werkzaamheden

verrichten. Ook in het Burgerlijk Wetboek is een vergelijkbare bepaling opgenomen. Nu is het in Nederland mogelijk om op tamelijk eenvoudige en laagdrempelig wijze een stichting of vereniging op te richten. Een vereniging heeft leden (met inspraak) en een stichting heeft geen leden. Vollenbroek heeft een stichting opgericht waar hij in feite alles voor het zeggen heeft. Kortom, op deze wijze kan hij namens zijn stichting vele procedures aanspannen. Cynisch uitgedrukt, kan van een geitenpaadje worden gesproken.³

De centrale vraag die wij in deze bijdrage aan de orde stellen is of het gewenst is dat op deze wijze stichtingen en verenigingen (zeer veel) procedures aan kunnen spannen zonder al te grote (financiële) barrières. Geconstateerd kan worden dat door deze procedures ons land min of meer ‘op slot’ zit, alleen al vanwege de woningbouw. Wij betogen dat dit inderdaad ongewenst is en dat de betreffende bepalingen in de *Algemene wet bestuursrecht* en het Burgerlijk Wetboek geschrapt moeten worden. Wij willen dan ook ervoor pleiten dat er een strikte benadering komt van het belanghebbende begrip (dus zonder artikel 1:2 lid 3 *Algemene wet bestuursrecht* en de vergelijkbare bepaling in het Burgerlijk Wetboek).⁴ Wij verwijzen in dit verband ook naar de motie-Rutte (VVD)/Van Geel (CDA) uit 2008 die het helaas niet heeft gehaald, maar nog steeds zeer actueel is, of beter gezegd, steeds actueler is geworden.⁵

De thematiek van deze bijdrage betreft in essentie de positie en het functioneren van

elk van de drie staatsmachten, de wetgevende, de rechterlijke en de uitvoerende macht. Wij zullen ons in deze bijdrage concentreren op de wetgevende en de rechterlijke macht. De wetgevende macht kan de toegang van stichtingen en verenigingen met ideële doelstellingen beperken of uitsluiten. Wij pleiten daarvoor. De rechterlijke macht zou zich terughoudender kunnen opstellen en ervoor zorgen dat bij de interpretatie van nationale en internationale regelgeving ons land niet ‘op slot’ gaat.

Voor de uitvoerende macht, de regering, geldt trouwens wel dat zij in met name Europees verband niet direct alle maatregelen moet omarmen. Belangrijk daarbij is vooral ook dat er een uitgebreide maatschappelijke en politieke discussie plaats dient te vinden voordat ingestemd wordt met Europese maatregelen die de basis vormen voor de huidige discussie over de bouw en de agrarische sector. We gaan daar in deze bijdrage niet verder op in, maar konden het niet laten daar toch een opmerking over te maken.

Gevolgen van juridisch activisme van stichtingen en verenigingen

Unilever heeft Nederland inmiddels verlaten als formele hoofdzitting. Ook Shell heeft besloten Nederland te verlaten. Boskalis kan volgen. Directeur Donald Pols van Milieudefensie kondigt trots aan alle Nederlandse bedrijven aan te gaan klagen die niet aan milieudoelen (althans in zijn ogen) voldoen. Het klimaat voor (grote) ondernemingen wordt –mede – door dit soort collectieve acties steeds slechter. En het gaat hier niet om

de wetgever die het ondernemersklimaat direct slechter maakt, maar om stichtingen en verenigingen die zeggen namens de samenleving te opereren. Het verwijt van een rechterlijk activisme ligt op de loer. Het is aan de rechter om hier terughoudend mee om te gaan. Helaas is dat veelal niet het geval.

Maar ook de wetgever is wel degelijk (al dan niet indirect) verantwoordelijk, namelijk door stichtingen en verenigingen de wettelijke mogelijkheden te hebben gegeven om juridische acties te kunnen ondernemen. In combinatie met een grotere bereidheid van rechters te interveniëren, kan de rechter in een meer inhoudelijke politieke rol komen te zitten met mogelijk een verdere politisering van de rechtspraak op termijn. Een aantasting van de machtscheiding (*trias politica*) is dan het gevolg. Wanneer we de Nederlandse situatie vergelijken met bijvoorbeeld België, dan vallen de grote verschillen direct op. In de eerste plaats kent België veel minder stichtingen dan Nederland. De barrière voor oprichting in België is groter (dat geldt zeker ook voor Duitsland) en het toezicht (dat in Nederland vrijwel ontbreekt) is ook groter. In de tweede plaats lopen stichtingen en verenigingen in België met het voeren van procedures ook zelf risico's. Bij onterechte claims (volgens de rechter) kunnen ze zelf tot schadevergoeding worden veroordeeld. Dat is in Nederland nauwelijks mogelijk, of voor zover juridisch wel mogelijk, maakt de rechter daar geen gebruik van.

Hoe is deze ongelukkige situatie ontstaan?

In 1986 deed onze hoogste rechter op het ge-

bied van het privaatrecht, de Hoge Raad, een belangrijke uitspraak die bekend is geworden onder juristen als het arrest De Nieuwe Meer. De gemeente Amsterdam wilde baggerafval storten in het natuurgebied De Nieuwe Meer. Milieuverenigingen voerden hiertegen procedures bij de civiele rechter. De belangrijkste vraag die in het arrest aan de orde kwam is of milieuverenigingen ontvankelijk waren in hun vordering. Het antwoord van de Hoge Raad was dat dit inderdaad het geval is. Voor alle duidelijkheid, de vraag naar de ontvankelijkheid heeft geen betrekking op de inhoudelijke beoordeling van het geschil. Het betreft een zogenaamde voorvraag. Namelijk of een vereniging of stichting die ideële belangen behartigt, kan worden toegelaten in een rechtsgeding waarin deze vereniging of stichting de rechter vraagt een inhoudelijk oordeel te geven, niet vanwege eigen materiële belangen, maar vanwege de ideële belangen (op basis van 1:2 lid 3 *Algemene wet bestuursrecht* of desbetreffende bepaling in het Burgerlijk Wetboek). Gezien de grote maatschappelijke consequenties, dient er ook een maatschappelijke en politieke discussie plaats te vinden en niet enkel een discussie onder juristen. Deze uitspraak heeft geleid tot geruchtmakende en vaak vergaande uitspraken over onder andere de klimaatdoelen van Parijs (het Urgenda-arrest), de uitspraak van de rechtbank Den Haag tegen Shell en de uitspraken van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State over de stikstofproblematiek.

Een belangrijke vraag die kan worden opgeworpen is of de rechter hier niet veel te ver gaat en op de stoel van de uitvoerende en

wetgevende macht gaat zitten. De uitspraak in de Shell-zaak gaat inderdaad zeer ver. De rechtbank rekt de onrechtmatige daad te ver op. Het is dan ook de vraag of deze uitspraak standhoudt in hoger beroep en cassatie (bij de Hoge Raad). Gezien de uitspraken inzake Urgenda zijn wij niet geheel zeker dat deze uitspraak in hoger beroep en cassatie wordt vernietigd. Milieudefensie heeft (bij monde van directeur Donald Pols) vreemd genoeg een beetje geïrriteerd hierop gereageerd. Vreemd omdat hij zelf de procedure heeft aangespannen en ongetwijfeld in hoger beroep (en eventueel in cassatie) was gegaan als hij ongelijk had gekregen.

Rol en positie van de rechter

De rechtspraak is voor de legitimiteit gebaat bij neutraliteit en onafhankelijkheid. Dat geldt ook voor de afwezigheid van politieke en maatschappelijke interventie wanneer een zaak onder de rechter is. In toenemende mate wordt echter een meeromvattende rechtsvormende rol van de rechter benadrukt ook door rechters zelf. Natuurlijk is van een haast 'zuivere' wetstoepassing nooit sprake geweest: het gedane recht ontstaat gegeven de context van de praktijk van alledag. Naast wetsteksten en jurisprudentie spelen factoren als redelijkheid, billijkheid en maatschappelijke wenselijkheid een rol. Uiteraard gaat het hier om rekbare en inhoudelijk betwistbare begrippen waar juist ook debat kan ontstaan. De rechterlijke macht kent geen democratische legitimatie, anders dan de wetgevende en uitvoerende macht. En dat is ook juist niet gewenst, gezien de onafhankelijkheid, maar dat betekent wel dat de rechter op een uiterst

smal koord dient te balanceren. Aan de ene kant dient de rechter niet te slaafs te zijn ten opzichte van de wetgevende en uitvoerende macht. De toeslagenaffaire laat zien dat de rechterlijke macht hierbij zich kritischer op kan en mag stellen. Maar aan de andere kant dient de rechter zich ook weer terughoudend op te stellen en niet te activistisch te worden. En juist deze situatie doet zich voor ten aanzien van bouwactiviteiten en de stikstofproblematiek met betrekking tot (onder andere) de agrarische sector.

Vaak wordt hierbij verwezen naar het internationale (met name Europese) recht dat de rechter geen andere keuze laat. Toegegeven moet worden dat de rechter het internationale recht dient toe te passen. Dat vormt een integraal onderdeel van onze constitutionele orde, en van de orde van de Europese instituties. Maar wij kunnen ons niet aan de indruk onttrekken dat de Nederlandse rechter hierin veel verder gaat dan rechters in andere (Europese) landen. Alleen al een blik op de situatie in onze buurlanden België en Duitsland moet tot deze conclusie leiden. Terughoudendheid in deze van de rechterlijke macht is dan ook noodzakelijk. Maar ook de wetgever kan hierbij een belangrijke rol spelen, zoals wij hieronder zullen betogen.

Het wordt tijd paal en perk te stellen aan het politiek gebruik van de rechter door stichtingen en verenigingen

Het vereist voor de wetgevende macht aanpassing van onze wetgeving om terug te keren naar de wettelijke regels van enkele decennia geleden voor wat betreft de toegang

tot de rechtspraak voor verenigingen en stichtingen die algemene doelen nastreven. Juridisch kan het betrekkelijk simpel worden geregeld. Dat vergt wel enige politieke moed. Het zou de wettelijke mogelijkheden voor dit type stichtingen en verenigingen om de staat juridische maatregelen op te laten leggen door de rechter beperken of zelfs onmogelijk maken. Het wordt tijd hier serieus over na te denken. De wetgever dient in te grijpen. De discussie dient niet enkel een discussie onder gespecialiseerde juristen te zijn, maar vooral ook een algemene maatschappelijke en politieke discussie. Daar ligt het daadwerkelijke primaat.

Wij zullen onze opvattingen concretiseren door voorstellen te formuleren om onze wetgeving zodanig aan te passen dat het primaat weer komt te liggen bij de wetgevende macht. Kortom, de politiek. Wij zijn van mening dat deze belangengroepen de toegang tot de rechter, wanneer het gaat om collectieve actie, ontzegd moet worden. Juridisch zou dat mogelijk zijn door de artikelen 1:2 lid 3 *Algemene wet bestuursrecht* en artikel 305a Burgerlijk Wetboek te schrappen. Daarmee zou de situatie weer worden teruggedraaid naar die van enkele decennia terug. In ons staatkundige bestel is het mogelijk dat de wetgever de rechter corrigeert. De rechter dient zich daar dan bij neer te leggen (mits er geen sprake is van strijd met het internationale recht). Een tweede optie is deze mogelijkheid wel open te laten, maar te beperken tot zaken die te maken hebben met de rechtsvorm (stichting of vereniging) alsook de representativiteit van de belangenorgani-

satie. Wij gaan hier in het kader van deze bijdrage niet verder op in. Maar denkbaar zou zijn stichtingen niet toe te laten, maar verenigingen wel (zoals in België het geval is). En bij de toegelaten verenigingen zouden eisen gesteld kunnen worden aan de mate van representativiteit en de interne democratie.

Afsluiting

Hierboven zijn wij ingegaan op het arrest De Nieuwe Meer. We hebben aangegeven dat de bepalingen in het bestuursrecht (1:2 lid 3 *Algemene wet bestuursrecht*) en artikel 305a boek 3 van het Burgerlijk Wetboek deels een uitvloeisel zijn van De Nieuwe Meer. Juristen noemen dit codificatie. Daarnaast is er ook sprake van uniformering op het gebied van het bestuursrecht (met name het milieurecht) waar enkele wetten voor de invoering van de *Algemene wet bestuursrecht* al collectieve actie procedures toestonden. Betekent dit nu dat het afschaffen van deze beide artikelen niets verandert. Immers gesteld zou kunnen worden dat de Hoge Raad zich wederom op hetzelfde standpunt zou stellen, ook zonder deze wettelijke bepalingen, als in het arrest De Nieuwe Meer? Dat is absoluut niet het geval. In ons staatsbestel is het de wetgevende macht die de wetten vaststelt, de uitvoerende macht die deze wetten uitvoert en de rechterlijke macht die dit controleert. Maar mocht de rechterlijke macht een wet op een wijze uitleggen waar de wetgever het niet mee eens is, kan de wetgever ingrijpen. En dat gebeurt met enige regelmaat. Dus als de wetgever bepaalt dat 1:2 lid 3 van de *Algemene wet bestuursrecht* en artikel 305a boek 3 Burgerlijk Wetboek worden geschrapt en daarbij expli-

ciet aangeeft afstand te nemen van de jurisprudentie van De Nieuwe Meer, dan zal de rechterlijke macht zich daarbij moeten neerleggen. Tenzij uiteraard het internationale recht (Europese recht) zich daartegen verzet. Maar daar is naar onze mening geen sprake van. Dat is juist de essentie van het samenspel tussen de verschillende machten. Dat specifieke wettelijke bepalingen in het milieurecht voor de inwerkingtreding van de *Algemene wet bestuursrecht* deze mogelijkheid wel boden, laat dit onverlet. Deze bepalingen zijn met de inwerkingtreding van de *Algemene wet bestuursrecht* geschrapt. En de latere wet in het recht gaat boven de eerdere wet. Dus ook dit hoeft geen enkele belemmering te zijn.

Juridisch zijn onze voorstellen dan ook volledig mogelijk. Afsluitend komt dan weer de vraag naar de wenselijkheid naar voren. Ons standpunt is: ontnem ideeële organisaties de mogelijkheid om ontvankelijk verklaard te worden in juridische procedures op het gebied van milieurecht en natuurbescherming. De maatschappelijke effecten zijn enorm, zoals steeds duidelijker wordt.

mr.dr. G.S.A. (Gerrit) Dijkstra is verbonden aan het Instituut Bestuurskunde van de Universiteit Leiden.

prof.dr. F.M. (Frits) van der Meer is verbonden aan het Instituut Bestuurskunde van de Universiteit Leiden.

1. Juridisch ligt dit wat ingewikkelder. Er wordt besloten tot heropening van het vooronderzoek. Maar de juridische details laten wij in deze bijdrage terzijde. Essentieel is dat deze uitspraak grote gevolgen heeft voor bouwwerkzaamheden.

2. Het zogenaamde relativiteitsbeginsel.

3. Geitenpaadje is de term die hij zelf gebruikt voor de oplossingen van de regering.

4. Dit betekent uiteraard niet dat stichtingen en verenigingen (en andere rechtspersonen) niet in bezwaar en beroep kunnen, maar dan wel alleen als het hun directe belangen betreft.

5. Wijziging van het begrip belanghebbenden in de *Algemene wet bestuursrecht*, 22 mei 2008, 31.472 Verantwoordingsbrief 2007, kamer-nummer 4: "... overwegende, dat in aanvulling op de «commissie-Elverding» het wenselijk is dat beroep- en bezwaarmogelijkheden zoveel mogelijk worden ingeperkt tot direct belanghebbenden; verzoekt de regering te onderzoeken of de *Algemene wet bestuursrecht* zo kan worden gewijzigd dat onder het begrip «belanghebbenden» alleen organisaties, rechtspersonen of natuurlijke personen worden verstaan die feitelijk en materieel rechtstreeks in hun eigen belangen worden getroffen en de Kamer daartoe voorstellen te doen, ...".

Amerikaanse kiezers stellen radicale veranderingen uit

door Koen Petersen

Niet alleen voor sommige Nederlandse politieke partijen geldt het adagium: regeren is halveren. Ook Amerikaanse presidenten krijgen doorgaans na hun eerste twee jaren in het Witte Huis het deksel op de neus. De tussentijdse verkiezingen – de zogenoemde *midterm elections* – bieden kiezers de eerste gelegenheid de president na zijn aantreden een corrigerende tik uit te delen. Maar in november 2022 gaven de kiezers een gemengde boodschap af, waaraan een licht beschadigde president Joe Biden en zijn partijgenoten optimisme ontlenuen.

De tussentijdse verkiezingen zijn eigenlijk reguliere verkiezingen, want Amerikanen gaan elke twee jaar naar de stembus. Zij kiezen dan het volledige Huis van Afgevaardigden, een derde van de Senaat, en talloze functionarissen in staten en steden – van gouverneurs tot gemeenteraadsleden. Maar omdat deze verkiezingen halverwege een presidentiële ambtstermijn plaatsvinden, worden zij ‘tussentijds’ genoemd.

Al staat hij zelf niet op het stembiljet, toch gaat altijd de meeste aandacht uit naar de president. Amerikanen kunnen voor het eerst sinds zijn aantreden een electoraal

oordeel over hem vellen door parlements-kandidaten van zijn partij te omarmen of te verwerpen. Meestal krijgt de president halverwege zijn eerste termijn een stevige draai om de oren. Negen van de tien directe voorgangers van Biden verloren halverwege hun eerste termijn zetels in het Huis van Afgevaardigden, en in zes gevallen verzwakte hun positie in de Senaat.

Een kleine 70 procent van de Amerikanen vond dit jaar rond verkiezingstijd dat het met hun land de verkeerde kant op gaat. Dat was voor de oppositie een ideaal gegeven, en de electorale vooruitzichten voor de impopulaire Biden en zijn Democratische Partij waren dan ook niet goed. Het verband tussen een lage presidentiële populariteit en een verkiezingsnederlaag is hardnekkig. Presidenten met – net als Biden – een lage zogenoemde *approval rating* van tussen de 40 en 45 procent, verloren de afgelopen 22 *midterms* gemiddeld 36 zetels in het Huis van Afgevaardigden en 4 zetels in de Senaat. Omdat de meerderheid van Biden in beide huizen flinterdun is, zou zetelverlies ook het verlies van die meerderheid betekenen. Peilingen voorspelden een ‘rode golf’ – een royale overwinning voor de Republikeinen.

Drie omstandigheden maakten deze tussentijdse verkiezingen bijzonder. De Verenigde Staten kampen met een ongebruikelijke inflatie van ongeveer acht procent waaraan kiezers vooral in de supermarkt (11 procent duurder sinds Bidens aantreden) en bij de benzinepomp (57 procent duurder) herinnerd worden. Bijna 30 procent van de kiezers

gaf aan dat dit onderwerp in het stemhokje voor hen de doorslag zou geven, en méér Amerikanen vertrouwen de Republikeinen (42 procent) dan de Democraten (27 procent) om de inflatie onder controle te krijgen.

Daarnaast werd in juni van dit jaar de federale bescherming op abortus door het Hoogge-rechtshof beëindigd. Het vonnis in *Dobbs v. Jackson Women’s Health Organization* maakte de staten weer verantwoordelijk voor hun eigen abortuswetgeving, net als vóór 1973. De brede maatschappelijke verontwaardiging hierover – ruim 60 procent van Amerikanen wil dat abortus is toegestaan – zou Democraten enige wind in de zeilen blazen.

En ten slotte eiste oud-president Donald Trump een hoofdrol op in de campagne. In cruciale ‘*swing states*’ die bij presidentsverkiezingen vaak de doorslag geven – zoals Pennsylvania, Georgia, Ohio en Arizona – wist hij aanhangers genomineerd te krijgen als kandidaten voor de Senaat, wat zijn electorale kracht binnen de Republikeinse partij bevestigde. De vervolgvraag was of die kandidaten dat vervolgens ook in een confrontatie met Democratische opposenten voor hem konden verzilveren. De dominante zichtbaarheid van Trump en zijn Trumpiaanse kandidaten, maakten de verkiezingen in feite een Biden-tegen-Trump-peiling in plaats van het traditionele referendum over de zittende president.

Wat waren nu de belangrijkste verkiezingsuitkomsten, en wat maakte deze bijzonder?

De Republikeinen heroverden het Huis van Afgevaardigden, maar slechts met een nipte meerderheid van 8 van de 435 zetels. De grote nederlaag die Biden – gelet op zijn lage populariteit – volgens statistici te wachten stond, bleef uit. Sterker nog, de Democraten handhaafden zowaar hun meerderheid in de Senaat. En mogelijk slaagt Biden er zelfs nog in zijn Senaatsmeerderheid te vergroten. Want omdat in Georgia geen van de kandidaten een absolute meerderheid haalde, wordt daar op 6 december de laatste Senaatszetel door de kiezers toebedeeld via een *'run-off election'* tussen de twee kandidaten met de meeste stemmen. Ook wonnen de Democraten per saldo twee gouverneursposten, wat de positie van de president in het gedecentraliseerde landsbestuur versterkt. Biden slaagde er dus in tegen historische trends in een heel behoorlijke uitslag te realiseren, waarmee hij de laaggestemde verwachtingen versloeg.

De door oud-president Donald Trump gesteunde kandidaten verloren op overtuigende wijze de cruciale Senaatsverkiezingen in Pennsylvania en Arizona. De zetel van de pensionerende Pat Toomey uit Pennsylvania – ruim een halve eeuw bezet door drie Republikeinen – komt daarmee na een halve eeuw in handen van de Democraten. En de Senaatszetel die de iconische Republikeinse senatoren Barry Goldwater en John McCain onafgebroken bijna 50 jaar (tussen 1969 en 2018) bezetten, blijft in Democratisch beheer. Daarnaast kregen de Trumpiaanse senaatskandidaten in Ohio en Georgia veel minder stemmen dan de Republikeinse gouverneurskandidaten in diezelfde staten – een

opmerkelijk en pijnlijk verschil. Ten slotte verpletterde Ron DeSantis, de Republikeinse gouverneur van Florida, met ruim 19 procent verschil zijn Democratische opponent, terwijl Florida nog steeds geldt als *'swing state'* – een staat waar verkiezingen altijd spannend zijn.

Exitpolls geven deels een verklaring voor deze ongebruikelijke uitslag. Het *'referendum'* over Biden (32 procent van de kiezers stemde tegen de Democraten om een signaal af te geven) werd bijna volledig gecompenseerd door een *'stop Trump'* stem (28 procent stemde om die reden niet op een Republikein). Tegen de verwachting in wisten de Democraten onder zwevende kiezers – de groep die bij spannende verkiezingen vaak de doorslag geeft – volgens exitpolls 20 procent meer stemmen te winnen dan de Republikeinen, en speelden de abortus-uitspraak van het Hoogerechtshof en het Trumpiaanse profiel van sommige kandidaten hierbij een grotere rol dan opiniepeilingen eerder voorspelden.

In de praktijk vormt de afronding van de *midterms* het informele startschot voor de presidentsverkiezingen van twee jaar later. Omdat alle politieke activiteiten in die context worden geplaatst, is de grote vraag wat deze verkiezingsuitslag betekent voor de Amerikaanse politiek tot eind 2024.

Op de eerste plaats zal de patstelling tussen Democraten en Republikeinen voortduren die de Amerikaanse politiek vaak vleugellam maakt. De Republikeinse meerderheid in het

Huis van Afgevaardigden en de Democratische meerderheid in de Senaat zijn tot elkaar veroordeeld maar gunnen elkaar het licht in de ogen niet. Partijleiders zullen bij elke politieke keuze taxeren hoe deze de kansen op electoraal succes in 2024 verkleint of vergroot. Daarbij komt dat zowel de Republikeinen als de Democraten intern verdeeld zijn tussen gematigde en radicalere vleugels. De radicalen in beide partijen zijn cruciaal om de eigen flinterdunne meerderheden bijeen te houden, en die verbieden compromisbereidheid richting de opposerende partij.

Toch zal de politieke agenda Republikeinse worden. Kevin McCarthy, de Republikeinse leider in het Huis – en waarschijnlijk ook de nieuwe ‘*Speaker*’ (voorzitter) – wil veel meer nadruk leggen op het bestrijden van inflatie door de overheidsuitgaven te beteugelen, het bestrijden van criminaliteit door afstand te nemen van ‘*defund the police*’-achtige initiatieven, en het indammen van illegale immigratie door het versterken van de grens met Mexico. Daarnaast hebben de Republikeinen parlementaire onderzoeken aangekondigd, naar onder meer de chaotische Amerikaanse terugtrekking uit Afghanistan, de omstrepen FBI-inval in het huis van oud-president Trump, en de vermeende dubieuze zakenpraktijken van Hunter Biden, de veelbesproken zoon van de president.

Voor Biden is het goede nieuws dat hij kan doorgaan met het benoemen van progressieve rechters en kandidaten voor andere federale functies. De president mag politieke zielsverwanten benoemen op 4.000 federale

posities, en voor zo’n 1.200 daarvan is goedkeuring vereist door de Senaat. Met het behoud van zijn Democratische meerderheid kunnen de Republikeinen niet op voorhand zulke benoemingen blokkeren.

Het internationale beleid van de Verenigde Staten zal voorlopig niet ingrijpend veranderen. De Grondwet geeft de president hier ruime bevoegdheden en veel bewegingsvrijheid. De harde lijn tegenover China – ingezet onder president Trump – wordt voortgezet. Daarnaast blijft Biden – in tegenstelling tot Trump – actief investeren in de transatlantische banden en de NAVO. Wel moet de Senaat de benoeming van ministers, ambassadeurs en hoge ambtenaren goedkeuren, en eventuele internationale verdragen ratificeren. Maar de Democratische meerderheid zal Biden hier niet voor de voeten gaan lopen.

Ook kan Biden de Amerikaanse steun voor Oekraïne voortzetten, vooral omdat bijna driekwart van de Amerikanen het huidige beleid steunt. Maar voor toekomstig beleid worden wel partijverschillen zichtbaar: 81 procent van de Democraten pleit voor nog méér financiële steun voor Oekraïne, tegenover 35 procent van de Republikeinen en 45 procent van de zwevende kiezers. De Republikeinen eisen bovendien strenger toezicht op het correct besteden van de miljardenhulp aan Oekraïne.

De grootste gevolgen van de verkiezingsuitslag zijn vooralsnog voelbaar binnen de Republikeinse partij. De nominatie van Donald Trump in 2024 als officiële Republikeinse

presidentskandidaat is niet meer vanzelfsprekend. Terwijl de ambitieuze gouverneur Ron DeSantis in Florida zijn momentum overweldigend wist te verzilveren, konden Trumpiaanse kandidaten in cruciale staten niet overtuigen. Ook is Trump niet meer de verfrissende en provocatieve ‘*change agent*’ van acht jaar geleden. In sommige landelijke peilingen is de oud-president zijn voorheen onoverbrugbare voorsprong kwijt en gaan DeSantis en hij onder Republikeinse kiezers inmiddels gelijk op. Trump heeft echter bewezen te beschikken over een enorme veerkracht en een sterk overlevingsinstinct – sinds zijn entree in de politieke arena in 2015 kwam hij even vaak terug als dat hij werd afgeschreven. Maar de strijd om de Republikeinse nominatie ligt open, en dat is een enorme verandering ten opzichte van vóór de verkiezingen.

Dat zadelt de Democraten op hun beurt op met een dilemma. President Biden heeft aangekondigd dat hij zich voor een nieuwe termijn verkiesbaar wil stellen. In het presidentiële verkiezingsjaar 2024 wordt hij 82, en als in 2028 zijn eventuele tweede termijn afloopt, is hij 86 jaar oud. Ongeveer 50 procent van de Democraten ziet dan ook liever een andere presidentskandidaat. Voor Biden is een belangrijke drijfveer dat hij naar eigen zeggen de enige Democraat is die Donald Trump kan verslaan. Veel peilingen (maar niet alle) lijken hem hierin te bevestigen. Toch is het de vraag hoe de kaarten geschud worden als uiteindelijk niet Trump maar een andere Republikein in het strijdperk treedt. Vooralsnog durven kansrijke Democraten

zich niet openlijk als kandidaat tegenover Biden op te werpen, maar het ongemak met de fragiele en soms verwarde president is daarmee niet weggenomen.

De conclusie is dan ook dat de Amerikaanse kiezers dit jaar radicale veranderingen hebben uitgesteld en politiek Washington de komende twee jaar op ‘*holding pattern*’ zal vliegen. President Biden voelt zich met slechts een milde electorale terechtwijzing gesteund in zijn beleid, de Republikeinen krijgen met hun meerderheid in het Huis van Afgevaardigden een plaats en stem aan tafel, maar zullen zich ook moeten blijven voegen naar de wensen van de Democraten, en het internationale beleid van de VS zal de komende jaren niet radicaal worden bijgesteld. Daarom zijn nu weer de Republikeinse en Democratische kiezers aan zet. Zij zullen bepalen wie namens hun partij voor de presidentsverkiezingen van 2024 het veld worden ingestuurd. En met een zwart-wit keuze tussen twee van elkaar verschillende kandidaten zullen de kiezers zich dan alsnog helder moeten uitspreken.

Koen Petersen is politicoloog en Amerikanist. Hij schreef verschillende boeken over Amerikaanse politiek en analyseert regelmatig de internationale actualiteit op radio en TV.

Buitenland

Christian Lindner, leider van de FDP

Duitse liberalen, op zoek naar meer of juist minder profiel?

door Fleur de Beaufort

De Duitse liberalen regeren sinds eind 2021 in een zogenaamde *Ampel-Koalition*, verwijzend naar de kleuren van een verkeerslicht, rood (de sociaal-democratische SPD), geel (de liberale FDP) en groen (die Grünen) onder leiding van SPD'er Olaf Scholz. Vooralsnog lijken de liberalen in deze 'linkse' coalitie zoekende naar het juiste profiel. Naast de landelijke verkiezingen voor de *Bundestag* zijn in Duitsland de deelstaatverkiezingen voor de verschillende *Landtagen* doorgaans een graadmeter voor de politieke machtsverdeling in het land. De Duitse deelstaten hebben niet

alleen relatief veel autonomie binnen hun eigen grenzen, maar ook via de Bondsraad – de landelijke vertegenwoordiging van de deelstaten – die samen met de *Bundestag* het Duitse parlement vormt. Sinds hun regeringsdeelname op landelijk niveau verliezen de liberalen verkiezing na verkiezing op deelstaatniveau.

Het begon in maart in de deelstaat Saarland waar de liberalen maar liefst tien procentpunt inleverden en niet boven de kiesdrempel van vijf procent wisten uit te komen, waardoor ze in deze deelstaat de komende periode niet vertegenwoor-

digd zijn. In Sleeswijk-Holstein verloren de liberalen in mei van dit jaar ruim vijf procentpunt, maar bleven wel boven de kiesdrempel. Het liberale verlies betekende wel dat coalitiepartners CDU en Groenen in de deelstaat ook zonder hun partner FDP door konden regeren. Een week later verdwenen de liberalen in de deelstaat Noordrijn-Westfalen eveneens uit de regering. Het verlies van bijna zeven procentpunt maakte dat de liberalen maar nipt boven de kiesdrempel uitkwamen. Het verlies in Nedersaksen bij de verkiezingen van oktober was met bijna drie procentpunt weliswaar minder dramatisch, doch betekende voor de liberalen ook hier dat zij de kiesdrempel net niet haalden en tot de volgende verkiezingen uit de *Landtag* verdwijnen (Duitslandinstituut).

Al bij het eerste verlies in maart maakte de liberale partijleiding duidelijk dat het zaak was nu zo snel mogelijk het ‘liberale *Profil*’ van de partij aan te scherpen. De verliezen in mei toonden, aldus de partijleiding, de noodzaak nu echt het ‘liberale *Handschrift*’ in de landelijke coalitie naar voren te laten komen. Ook in oktober werd de slechte uitslag aangegrepen om de liberalen op te roepen nu eindelijk hun ‘*Positionslichter*’ aan te zetten (Pausch 2022). De partijleiding lijkt ervan overtuigd dat de verkiezingsverliezen het gevolg zijn van een gebrek aan liberaal profiel op landelijk niveau, mogelijk veroorzaakt door het feit dat de liberalen in de *Ampel-Koalition* steeds het onderspit zouden delven tegenover de SPD en de Groenen. Is deze observatie terecht?

Königsmacher met twee gezichten

Van oudsher golden de liberalen in Duitsland als zogenaamde *Königsmacher* in het naoorlogse partijpolitieke systeem. Hoewel relatief bescheiden in omvang, zowel voor wat betreft het ledental als voor wat betreft de electorale resultaten, bezorgde de FDP sinds haar oprichting in december 1948 doorgaans één van de twee grote partijen de parlementaire meerderheid (Kirchner en Broughton 1988, 66). Op een enkele keer oppositie voeren na werd afwisselend geregeerd met de christen-democratische CDU/CSU en de sociaal-democratische SPD waarbij intern steeds de discussie werd gevoerd of de FDP zich meer aan de rechterzijde of juist meer richting centrumlinks zou moeten positioneren. In de geschiedenis van de partij zijn verschillende periodes aan te wijzen waarin bewust een fundamentele koerswijziging werd ingezet. Deze koerswijzigingen waren soms resultaat van verkiezingsuitslagen en dan weer afhankelijk van politieke leiders of de resultante van een intern debat.

Reeds voor de oprichting van de FDP was het Duitse liberalisme grofweg verdeeld in twee kampen, die voor de Tweede Wereldoorlog in zelfstandige partijen vertegenwoordigd waren. De National-liberale stroming was tot 1918 verenigd in de Nationalliberale Partei (NLP) en daarna in de Deutsche Volkspartei (DVP) en gold als de rechterflank van het Duitse liberalisme. National-liberalen maakten zich sterk voor de individuele vrijheid, nationale soevereiniteit en eenheid (in Duitsland was de natievorming in de 19e eeuw nog niet voltooid, zoals in andere Eu-

ropese landen). De links-liberale stroming – ook wel *Fortschritts-liberalismus* – was achtereenvolgens verenigd in de Deutsche Fortschrittspartei (DFP of ‘Fortschritt’), de Deutsche Freisinnige Partei (DFP) en de Deutsche Demokratische Partei (DDP). Deze stroming begon in de 19e eeuw te zoeken naar een antwoord op het ‘sociale vraagstuk’ en raakte begin 20e eeuw in toenemende mate ervan overtuigd dat ingrijpen in het economische leven soms onvermijdelijk was voor sociale rechtvaardigheid. *Fortschritts*-liberalen neigden bovendien naar pacifisme (Fenske 2019).

Met de oprichting van de FDP werd juist beoogd de verschillen binnen het Duitse liberalisme te overbruggen. Daarbij werd bovendien gezocht naar een positionering die zou voorkomen dat de FDP te veel in de schaduw van de CDU/CSU zou staan, iets wat met name lukte doordat de liberalen nadrukkelijk afstand tot de kerk hielden (Decker 2021). In de eerste jaren stapte de FDP in een coalitie met CDU/CSU en de meer conservatieve Deutsche Partei (DP) onder leiding van Konrad Adenauer. In die tijd leverde de FDP in persoon van Theodor Heuss ook de eerste Bondspresident. De liberalen presenteerden zich als seculier en als voorstander van de vrije markt, in tegenstelling tot hun coalitiepartner CDU/CSU die zich op voorstaan van Ludwig Erhard nadrukkelijk(er) inzette voor een sociale markteconomie als middenweg tussen het kapitalisme en socialisme.¹

Na de verkiezingen van 1965 liepen de coalitiebesprekingen tussen liberalen en christen-democraten stuk op belastingver-

hogingen, als gevolg waarvan CDU/CSU uiteindelijk met de SPD een zogenaamde *Grosse Koalition* vormde. Voor de liberalen betekende dit de kans tot herijking in de oppositie (Doering 2006). Onder leiding van onder meer Walter Scheel en Hans-Dietrich Genscher positioneerde de FDP zich geleidelijk nadrukkelijker als middenpartij, waardoor niet langer CDU/CSU de voorkeurspartner voor politieke samenwerking was, maar ook de SPD in beeld kwam. Onderwijs werd voor de liberalen in deze periode een belangrijk thema, maar met name de liberale herbezinning op de houding ten aanzien van het Oostblok opende het gesprek met de SPD. Na de verkiezingen van 1969 werd de eerste sociaal-liberale coalitie gevormd met de SPD en gaven Bondskanselier Willy Brandt (SPD) en minister van Buitenlandse Zaken Walter Scheel vorm aan de *neue Ostpolitik* door toenadering te zoeken tot het Oostblok.²

De sociale-liberale koers werd in 1971 bezegeld met een nieuw beginselprogramma – de *Freiburger Thesen* – dat tijdens een partijvergadering in Freiburg im Breisgau werd aangenomen en de partij bond aan het sociaal-liberalisme. Deze nieuwe koers was binnen de FDP aanleiding tot veel kritiek en enkele prominente leden, zoals voormalig partijleider Erich Mende en oud-minister van Financiën Heinz Starke verruilden de FDP voor de CDU. Electoraal legde de sociaal-liberale koers de partij geen windeieren, bij de verkiezingen van 1972 wonnen de liberalen 2,6 procentpunt. In 1977 werd echter weer afstand gedaan van de sociaal-liberale koers toen met de *Kieler Thesen* een nieuw

beginselprogramma werd aangenomen. Met de meer klassiek-liberale koers positioneerde de partij zich als alternatief voor de economische en sociale politiek van de SPD. Desalniettemin werd de sociaal-liberale coalitie met de SPD na de verkiezingen van 1980 – waarbij de liberalen 2,7 procentpunt wonnen – korte tijd gecontinueerd. De verschillen tussen SPD en FDP namen echter dusdanige vormen aan dat het tot een breuk kwam, toen de liberale minister van Economische Zaken Otto Graf Lambsdorff met een op klassiek-liberale leest geschoeid voorstel kwam ter bevordering van de economische groei en bestrijding van de werkloosheid. Het voorstel zou het *Scheide-Papier* voor de samenwerking met de SPD worden en de koerswijziging van de FDP ging de geschiedenis in als de *Bonner Wende*.

Opnieuw was er intern veel onvrede, de partij verloor niet alleen veel leden, maar ook diverse verkiezingen in de Landtagen. De liberale partijleider Hans-Dietrich Genscher voerde echter op het moment van de *Bonner Wende* al geheime gesprekken met CDU-leider Helmut Kohl en bereidde de weg voor een 16 jaar lange samenwerking met de christen-democraten. Genscher werd lange tijd pragmatisme verweten door deze koerswisseling, die alleen ingezet zou zijn om aan de macht te kunnen blijven. Later werd dit beeld enigszins bijgesteld ten gunste van Genscher (Heumann 2012, 69-71). Feit is wel dat de liberalen bij de verkiezingen in 1983 met een verlies van 3,8 procentpunt te maken kregen en alleen dankzij tactische stemmen van CDU'ers toch nog op zeven procent bleven steken.³

Zoekende in veranderde omstandigheden

Met de komst van *Die Grünen* in 1980 was de FDP niet langer de partij bij uitstek die ofwel CDU/CSU ofwel SPD aan een meerderheid kon helpen. Bovendien betekende de nieuwe partij een bedreiging voor de links-liberale flank en een serieuze tegenstander in de strijd om de strategisch stemmende zwevende kiezers. Dit werd pijnlijk duidelijk toen er tegen het einde van het tijdperk Kohl ook een einde kwam aan de succesvolle samenwerking met CDU/CSU. In de nadagen van de coalitie distantieerde de FDP zich in toenemende mate van de christen-democraten door zich in de regering als oppositiepartij te gedragen.

De FDP positioneerde zich bij de verkiezingsstrijd in 1998 niet alleen op gelijke afstand van CDU/CSU enerzijds en SPD anderzijds en sprak dus (nog) geen voorkeur uit voor een coalitiepartner, maar vertolkte bovendien een duidelijk klassiek-liberaal verhaal. Het programma *Wiesbadener Grundsätze – Für die liberale Bürgergesellschaft* uit 1997 was met name het werk van Guido Westerwelle, op dat moment de rechterhand van partijleider Wolfgang Gerhardt. Een belangrijk aspect van het programma was een negatieve inkomensbelasting (*Bürgergeld*), ontleend aan Milton Friedman. Bovendien pleitte de FDP voor een forse inkrimping van de verzorgingsstaat en een grotere nadruk op de eigen verantwoordelijkheid van burgers (Fenske 2019, 720-722; Doering 2006, 116).

De verkiezingen van 1998 betekenden groot succes voor SPD en *Die Grünen*, die samen konden regeren. De FDP bleef steken op 6,2 procent van de stemmen en kwam in de oppositie terecht. Het nieuwe klassiek-liberale partijprogramma ten spijt verloren de liberalen in het daaropvolgende jaar bij de verkiezingen in verschillende *Länder* zo fors, dat ze nergens boven de kiesdrempel kwamen. Het lukte de FDP niet van de oppositie te profiteren, zoals CDU/CSU aanvankelijk wel deed. Pas toen die partij last kreeg van financieringsschandalen keerde het tij voor de FDP. In 2000 behaalden de liberalen in Noordrijn-Westfalen maar liefst 9,8 procent van de stemmen.

De geleidelijke opmars werd de daaropvolgende jaren ook op landelijk niveau ingezet, al bleef de FDP tot 2009 in de oppositie. Juist in de laatste vier jaar van oppositie wist de FDP optimaal te profiteren van het feit dat CDU/CSU de sinds 2003 ingezette koers als vrije-marktpartij niet kon waarmaken in de *Grosse Koalition* met de SPD. In de oppositie kon de FDP haar klassiek-liberale verhaal wel ongemoeid overeind houden. Iets wat de partij ook deed, ondanks de internationale kredietcrisis die ook Duitsland niet bespaard bleef. Direct gevolg was het voorlopig beste resultaat ooit voor de liberalen toen zij in 2009 onder leiding van Guido Westerwelle bijna vijf procentpunt wisten te winnen en op 14,6 procent uitkwamen. Ondanks dit enorme succes lukte het de liberalen al bij de coalitiebesprekingen onvoldoende hun punten te verzilveren. Deels was dit gevolg van het feit dat de voorgaande regeringen al veel hervormingen hadden doorgevoerd,

waardoor er weinig te scoren viel voor de liberalen. Een andere belangrijke oorzaak wordt ook gezocht in het feit dat Westerwelle voor het ministerie van Buitenlandse Zaken koos in plaats van bijvoorbeeld Financiën waar het veel eenvoudiger zou zijn geweest een liberaal profiel te tonen. Bovendien werd de verkiezingsbelofte van belastingverlaging niet waargemaakt (Niedermayer 2014, 204; Decker 2021).

Na een aantal verloren *Länder*-verkiezingen zwichtte Westerwelle voor de interne druk en gaf het voorzitterschap van de partij in 2011 over aan Philipp Rösler. Bij vlagen was Rösler niet alleen zelfs minder populair dan de teruggetreden Westerwelle, hij slaagde er ook niet in zijn belofte ‘*ab heute wird die FDP liefern*’ na te komen. Een duidelijke koers bleef uit en bij de verkiezingen voor de Bondsdag in 2013 haalde de FDP na 64 jaar voor het eerst de kiesdrempel niet (Niedermayer 2014, 207-209). Daarbij speelde zeker ook de opkomst van *Alternative für Deutschland* (AfD) op de rechterflank een rol. AfD haalde weliswaar met 4,7 procent de kiesdrempel nog net niet in 2013, maar concurreerde wel met de FDP om kiezers.

Voorzichtig nieuw succes of toch niet?

Onder leiding van Christian Lindner wist de FDP in 2017 met 10,7 procent terug te keren in het parlement. Lindner slaagde erin het partijprogramma niet alleen een duidelijke liberale signatuur te geven, maar ook te verbreden en daarmee de inhoudelijke gaten te vullen die de regering van CDU/CSU en SPD liet vallen. Met name op het terrein van

economie en sociale politiek betrok de FDP weer meer klassiek-liberale stelling, versterkt door de wens van een strikter financieel beleid op Europees niveau. De liberalen lieten zich in 2015 bijvoorbeeld in de media negatief uit over een derde steunpakket aan Griekenland. Daarnaast werd onderwijs weer een belangrijk liberaal thema en werd een actueel thema als digitalisering toegevoegd aan de liberale agenda. Tot slot positioneerde de FDP zich ten aanzien van het asielvraagstuk nadrukkelijk als alternatief tussen CDU/CSU (de ‘*wir schaffen das*’-houding van Merkel) en AfD (Freckman 2018, 37).

De besprekingen met CDU/CSU en *Die Grünen* voor de vorming van een *Jamaika-Koalition* liepen in 2017 al snel op niets uit, met name omdat de FDP zich niet kon vinden in de asielpolitiek van beide andere partijen. Merkel zag zich genoodzaakt opnieuw met de SPD een *Grosse Koalition* te vormen, waardoor Lindner nog een periode vanuit de oppositie kon scoren. Het leidde in 2021 tot een lichte winst van 0,8 procentpunt. Het lag voor de hand dat de grote winnaars van de verkiezingen SPD en *Die Grünen* met een derde partij de mogelijkheden van coalitievorming zouden onderzoeken. Al snel kwam de FDP in beeld en werd de *Ampel-Koalition* gevormd.

Hoewel het er alles van weg heeft dat Lindner bij de onderhandelingen over de departementen niet dezelfde fout heeft gemaakt als Westwelle – de keuze voor Financiën, Justitie, Digitalisering & Verkeer en Onderwijs passen bij uitstek in het liberale programma – lijken

de liberalen toch zeer te lijden onder hun regeringsdeelname. Deelneming aan de coalitie wordt algemeen als oorzaak aangewezen voor de verkiezingsverliezen in de *Länder*, waarbij steeds wordt benadrukt dat de liberalen onvoldoende profiel kunnen tonen. Zo twitterde FDP-Finanzpolitiker und Bundestagsabgeordnete Frank Schäffler: “Die Ampel-Koalition hängt wie ein Mühlstein um unseren Hals. Wir verlieren zunehmend unseren marktwirtschaftliche Glaubwürdigkeit. Die FDP muss mutiger werden und den Rücken gerade machen.”

De FDP lijkt niet van harte deel te nemen aan de huidige coalitie en gedraagt zich in toenemende mate als oppositiepartij binnen de regering. De interne roep om meer profiel is daar een voorbeeld van, terwijl het maar de vraag is hoe terecht deze roep is. De liberalen wisten afgelopen jaar wel degelijk op een aantal punten hun gelijk te halen, zoals de versoepelingen van de coronamaatregelen en geen invoering van de vaccinatieplicht, geen nieuwe belastingen voor de rijken, matiging van de *kalte Progression* (bevrozen van de grens waarover een hoger belastingtarief geldt) in de belastingen als gevolg van de inflatie en inachtneming van het schuldenplafond. Het succesvolle 9-euro-ticket waarmee Duitsers voor weinig met de trein konden reizen afgelopen zomer was een idee van de liberale minister voor Verkeer. Genoeg pluspunten voor de liberalen zo lijkt het (Pausch 2022).

Hoewel Lindner de slechte resultaten aan de coalitiedeelneming blijft verbinden – “viele unserer Unterstützerinnen und Unterstützer

fremdeln mit dieser Koalition” – zoeken politicologen in Duitsland de oorzaak veeleer in de houding van de liberalen binnen de coalitie. “Weiterhin so tun, als ob man nur zu Gast ist in dieser Regierung, das, glaube ich, wird niemandem helfen”, aldus politicoloog Andreas Busch (Süddeutsche Zeitung 2022). Juist door zich van het regeringsbeleid af te wenden en steeds te doen alsof het welhaast onmogelijk is om met twee linkse partijen te regeren, creëert de FDP een inconsistent beeld. In een coalitie is het niet alleen zaak het eigen profiel te tonen maar ook te erkennen dat soms compromissen gesloten moeten worden. De combinatie van onzekerheid voor velen (hoge inflatie, energiecrisis etc.) en ruzie in de coalitie wordt door kiezers niet beloond.

Uitdagingen voor de Duitse liberalen

De geschiedenis van de FDP laat zien dat de partij nooit een heel duidelijk profiel heeft gehad, maar altijd geprobeerd heeft de verschillende stromingen binnen het liberalisme te verenigen. Daarbij speelde doorgaans de mogelijkheid te regeren en de keuze voor een coalitiepartner een grotere rol dan het profiel zelf. Juist door de langdurige unieke positie van *Königsmacher* in het partijpolitieke spectrum kon de FDP zonder duidelijk profiel overleven. De FDP kreeg meer dan eens het verwijt meer van de macht te houden dan van principes (Bukow 2019, 162). Met de komst van andere partijen, zoals *Die Grünen* en de *AfD*, was de FDP niet langer de vanzelfsprekende coalitiegenoot voor *CDU/CSU* of *SPD*. De noodzaak van een duidelijk ‘eigen gezicht’ werd daarmee alleen maar groter.

Daar komt bij dat de Duitse liberalen nooit een stevige vaste achterban hebben gehad, maar het doorgaans van strategisch stemmende kiezers moesten hebben. Ook hier speelt het feit dat de unieke positie van de FDP als vanzelfsprekende coalitiepartner is verdwenen de partij parten. Bovendien is het de Duitse liberalen nooit gelukt een echte grote ledenpartij of een volkspartij te worden, waardoor er niet op een vast kiezerspotentieel teruggevallen kan worden.

Als relatief kleine partij heeft de FDP bovendien last van de kiesdrempel. Meer dan eens vallen de liberalen in de *Länder* buiten de boot en ook op het niveau van de Bondsdag blijft dit een reëel risico. Zeker gezien de komst van concurrerende partijen, een toenemend aantal zwevende kiezers en het Duitse kiesstelsel (met *erst-* en *zweitstimmen*) is de kans groot dat de FDP ook op landelijk niveau vaker onder de kiesdrempel duikt met alle gevolgen van dien.

De Nederlandse historicus Frits Boterman meent dat de relatieve zwakte van de FDP tevens te wijten is aan het feit dat veel van de liberale idealen ook door de andere partijen werden omarmd en de liberalen onvoldoende als geestelijk vader van dit gedachtengoed werden gezien. In Duitsland legde het echte klassiek-liberale verhaal van de vrije markt het bovendien af tegen de sociale markteconomie van de christen-democraten als derde weg tussen kapitalisme en socialisme (Boterman 2006, 118).

Reeds bij de start van de *Ampel-Koalition* werd in de Duitse media vastgesteld dat de liberalen goed uit de onderhandelingen waren gekomen. Kijkend naar de daden van deze coalitie kan ook nog niet worden vastgesteld dat er sprake is van echt links beleid. Het is onduidelijk welke liberale signatuur Lindner meer voor het voetlicht wil brengen en of dat de neerwaartse trend van de liberalen kan doorbreken. Bovendien is het de vraag of dit het moment is om het profiel van de FDP te herijken. In feite heeft Lindner de liberale ideologie de afgelopen jaren met succes van nieuw elan voorzien, het vormde immers de basis voor het goede resultaat in 2017 en de terugkeer van de liberalen in de Bondsdag. Voor de FDP lijkt niet de regeringsdeelname het probleem, doch veeleer het gemis van een vaste achterban, de afhankelijkheid van strategische stemmen, de opkomst van meer concurrenten en het Duitse kiesstelsel.

drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting en lid van de redactie van Liberale Reflecties.

Literatuurlijst

- ‘Forscher: Positionierung als Opposition schadet FDP’, *Süddeutsche Zeitung*, 10 oktober 2022.
- Boterman, F., ‘Two ways to freedom: liberalism in Germany and the Netherlands’ in: P. van Schie, G. Voerman red., *The Dividing Line between Success and Failure. A Comparison of Liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th Century*, Berlijn, 2006, pp. 99-120.
- Bukow, S.U., ‘It’s (not only) the economy, stupid?: Past and future of the German Liberal Party’, in: C. Close, E. van Haute red., *Liberal Parties in Europe*, Londen en New York, 2019, pp. 146-165.
- Decker, F., ‘Etappen der Parteigeschichte der FDP’, *Bundeszentralstelle für politische Bildung*, 2021, URL: <https://www.bpb.de/themen/parteien/parteien-in-deutschland/fdp/273478/etappen-der-parteigeschichte-der-fdp/>.
- Doering, D., ‘Which way to go? About the Freie Demokratische Partei’ in: P. van Schie, G. Voerman red., *The Dividing Line between Success and Failure. A Comparison of Liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th Century*, Berlijn, 2006, pp. 99-120.
- Duitslandinstituut, ‘Regeringen en partijen in de deelstaten’, URL: <https://duitslandinstituut.nl/naslagwerk/184/regeringen-en-partijen-in-de-deelstaten>.
- Fenske, H., *Der deutsche Liberalismus. Ideenwelt und Politik von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Reinbek, 2019.
- Freckman, M., *Lindners FDP. Profil – Strategie – Perspektiven*, rapport van de Otto Brenner Stiftung, Frankfurt am Main, 2018, URL: https://www.otto-brenner-stiftung.de/fileadmin/user_data/stiftung/02_Wissenschaftsportal/03_Publicationen/AP29_FDP_Freckmann.pdf.
- Heumann, H.D., *Hans-Dietrich Genscher. Die Biographie*, Paderborn, 2012.
- Kirchner, E.J., Broughton, D., ‘The FDP in the Federal Republic of Germany: The Requirements of survival and success’, in: E.J. Kirchner red., *Liberal Parties in Western Europe*, Cambridge, 1988, pp. 62-92.

- Niedermayer, O., 'Der Niedergang der FDP', *Revue d'Allemagne et des pays de langue allemande*, 2014, nr. 1, pp. 201-213.

- Pausch, R., 'Zu gut erkannt. Die Schärfung ihres Profils ist nicht die Lösung der FDP-Probleme, sondern die Ursache', *Die Zeit*, 12 oktober 2022.

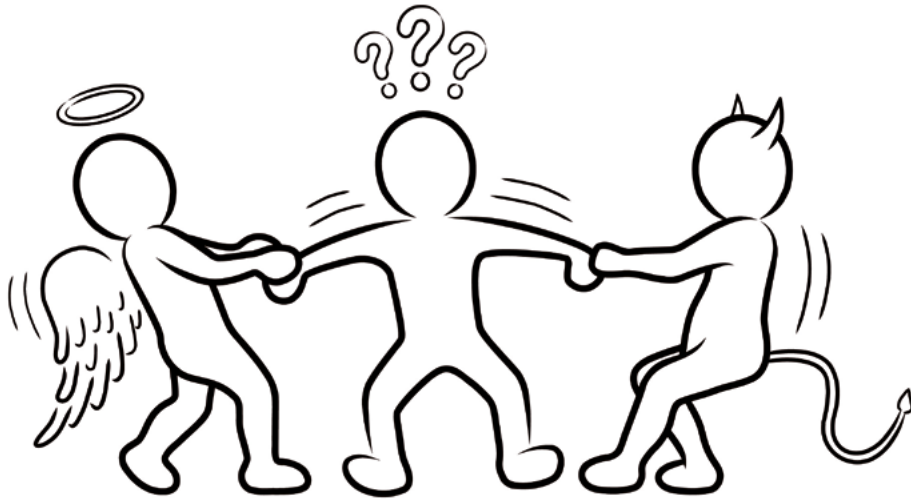
1. Ludwig Erhard was weliswaar christen-democraat, maar wordt desalniettemin ook verbonden aan het zogenaamde Ordo-liberalismus. Deze stroming ontstond in de jaren 30 van de vorige eeuw in Duitsland als reactie op het liberale principe van *laisser-faire* en zag meer noodzaak tot overheidsingrijpen en correctie op de markt.

2. De beroemde knieval van Willy Brandt bij het monument voor slachtoffers van de opstand in het getto van Warschau ging de wereld over als symbool voor de neue *Ostpolitik* van de Bondsrepubliek.

3. Bij de landelijk verkiezingen in Duitsland brengen kiezers twee stemmen uit, de eerste stem op een kandidaat uit hun eigen district en de tweede stem op een partij. Dit biedt kiezers bij uitstek de mogelijkheid tot strategisch stemmen, bijvoorbeeld omdat ze een voorkeur hebben voor een coalitie. Bij de verkiezingen van 1983 had de FDP met name een fors aantal *zweitstimmen*, terwijl het aantal *erststimmen* nog nooit zo laag was geweest.

Waarden en geschiedenis

Liberalisme en dramatiek

door Reinout Woittiez en
Bas Groenendijk

Liberalen gaan er in hun politieke benadering van uit dat mensen zelf vorm moeten en veelal ook willen geven aan hun leven door te varen op wat voor hen van belang is. In de ogen van liberalen mogen mensen zelf zo veel mogelijk eigen en weloverwogen afwegingen maken in hun economisch en maatschappelijk handelen over wat voor hen de beste levensroute is, zelfs al zou die keuze minder gelukkig zijn: “het is misschien een foute keuze, het is wel *mijn* foute keuze”. Wat er in het privé domein van mensen gebeurt, daar heeft de politiek zich verre van te houden wat de liberalen betreft, zolang daarbij

sprake is van vrijwillige interactie en mensen elkaar geen schade toebrengen: de politiek heeft binnen die afgrenzing niets te zoeken op het terrein van seksuele voorkeuren, partnerkeuze, beroepskeuze of vrijetijdsbesteding (Mill 1998).

De huidige wereld van de snelle media lijkt een toename in felheid en primaire reacties met zich mee te brengen. Belevissen en gevoelens lijken via de (sociale) media steeds ruimhartiger in de publieke ruimte gedeeld te worden, waarbij vooral emotionele en dramatische (beeld)effecten tot vele – nogal eens klemmende – reacties op elkaar lijken te leiden die weinig onderlinge ruimte laten.

Per saldo lijkt onderlinge bemoeienis, gedreven door dramatiek, via de (sociale) media de overhand te krijgen, ten koste van klassieke waarden uit de liberale canon zoals vrijheid, autonomie en verantwoordelijkheid (Wissenburg e.a. 2011).

Het liberalisme staat voor de uitdaging zich tot deze bulk aan emotie en dramatiek in onze maatschappij te verhouden op een manier die recht doet aan het behoud van ruimte voor ieder individu om eigen keuzen te maken en daarvoor aansprakelijk te zijn. In dit artikel laten de auteurs zien dat daarvoor grote rolvastheid van liberalen vereist is, omdat de toename in dramatiek de liberale waarden onder druk lijkt te zetten.

De dramadriehoek

In 1968 introduceerde Stephen Karpman zijn psychologisch-sociologisch begrip de ‘dramadriehoek’ (Karpman 1968). Hij maakt duidelijk dat we vaak in relaties een onvolwassen, slachtofferachtige en afhankelijke ‘kindrol’ innemen om daarmee onze belangen zo veel mogelijk veilig te stellen. De dramadriehoek, voortkomend uit sprookjes en volksverhalen, is een professioneel instrument geworden in de jeugdpsychologie en onderscheidt drie zeer herkenbare posities: het hulpvragende, slachtofferachtige en afhankelijke ‘kind’, en ‘daarboven staand’ enerzijds de strenge instruerende ‘ouder’ en anderzijds de verzorgende ‘ouder’. In de onderste punt van de dramadriehoek staat de rol van het afhankelijke en hulpvragende ‘kind’, de mens in de slachtofferrol, die simpelweg vraagt om externe hulp, of die – meer

berekenend – probeert zijn belang gediend te krijgen. Dit bij voorkeur via externe hulp en wellicht ook strenge en richtinggevende instructie van buitenaf. Het hulpvragende ‘kind’, de zich afhankelijk opstellende mens in de slachtofferrol, trekt de anderen de dramadriehoek in en lokt ze uit om een afhankelijkheidsrelatie aan te gaan, hetzij als hulpverlenende en verzorgende ‘ouder’ (de ‘reddersrol’), hetzij als richtinggevende strenge en kritische ‘ouder’ (de ‘aanklagersrol’). En zodra het slachtoffer erin slaagt andere partijen in de reddersrol of aanklagersrol te krijgen, is de dramadriehoek gesloten.

In het geval van een werkelijke hulpvraag door een hulpbehoevend mens is dat prima, dan komt de benodigde hulp op gang. In het geval van een berekenende vraag van een volwassene, verpakt als hulpvraag, maar bedoeld om het eigenbelang gediend te krijgen, sluit de dramadriehoek ook en is daarmee het kwaad al geschied. Dan staan betrokkenen namelijk niet meer naast elkaar als volwassenen, maar is er sprake van een onderlinge afhankelijkheidsrelatie waarin hun rollen min of meer worden gefixeerd. Het slachtoffer gaat zich steeds meer als hulpvragend en afhankelijk ‘kind’ opstellen om zijn belang door externe hulp gehonoreerd te krijgen. Deze opstelling vanuit slachtoffer-schap is door Nietzsche verder uitgewerkt in zijn beschrijving van de ressentimentsmens (Beekman 2015). De Nietzscheaanse ressentimentsmens kan en wil volgens Beekman zelf niet scheppen, handelt reactief en ervaart zijn lot passief. De mogelijkheid tot handelen ligt volgens het ressentimentsvol-

le slachtoffer bij anderen en die anderen zijn dan ook 'schuldig' aan zijn kommervolle situatie. De Nietzscheaanse ressentimentsmens neemt vanuit de beschrijving van Beekman de houding aan dat anderen slecht zijn, hem geen blaam treft, en hij dus volle zorg en compensatie verdient.

De hulpverlenende, verzorgende en reddende ouder gaat zich meer en meer uitputten om zorg, hulp en compensatie te geven. De aanklagende, strenge en kritische ouder gaat meer en meer regels opstellen en grenzen stellen.

Voor echt hulpeloze kinderen en slachtoffers is het mechanisme van de dramadriehoek een heel authentiek en effectief mechanisme om vanuit hun hulpbehoefendheid de vereiste hulp verleend te krijgen. Voor volwassenen is het mechanisme van de dramadriehoek als regel bijzonder ineffectief, want geen van de deelnemers in de driehoek wordt door de ander vanuit, en in zijn volwassenheid aangesproken. Voetballer Robin van Persie vertelt in een interview hoe hij in een gesprek met een voetballer, die boos is en afgeeft op zijn coach, hem naar een meer volwassen houding leidt. Dat doet hij door hem uit te nodigen naar zichzelf te kijken en zich de vraag te stellen wat hij er zelf aan kan doen en hoe hij weer zelf 'in control' kan komen: van externalisatie naar internalisatie (Van Persie 2020). En daarin ligt de belangrijkste sleutel om uit de beklemming van de dramadriehoek te breken: benoemen dat we in onvolwassen rollen vastzitten die ons ongelijkwaardige posities ten opzichte van el-

kaar geven en benoemen dat we beter naast elkaar kunnen gaan staan als gelijkwaardige volwassenen.

Figuur: dramadriehoek

En vanuit die positie van volwassenheid kunnen we bezien wat er bij een voorliggende kwestie (die we dan niet meer bestempelen als hulpvraag) voor de kwetsbare vragensteller (geen hulpvrager, maar adviesvrager) de mogelijke aangrijpingspunten zijn om vanuit 'eigen controle' de oplossingsroute te bewandelen. Het is dan aan de andere volwassenen om daarbij hetzij een ondersteunende rol (niet hulpverlenend of verzorgend), hetzij een assertieve rol (niet kritisch, streng of aanklagend) in te nemen. De deelnemers komen daarbij in een open dialoog over de voorliggende kwestie. De vragenstellende en adviesvragende volwassene neemt dan weer de regie over zijn leven en laat zich niet langer speelbal zijn van externe factoren. En

daar houden liberalen van, want eigen regie staat voor de vrijheid om je eigen leven invulling te geven en de verantwoordelijkheid te dragen voor de keuzen die je daarbij maakt.

Een andere, meer radicale manier om uit de klem van de slachtofferrol en de rol van het hulpvragende ‘kind’ te stappen, is om de rol aan te nemen van het vrije en onaangepaste ‘kind’ dat geheel en al zijn eigen – soms gewoonweg asociale – weg kiest.

De dramadriehoek, de maatschappij en de politiek

Nogal wat ‘wappies’, krakers en anarchisten lijken zich de maatschappelijke rol van onaangepaste ‘kinderen’ te hebben aangemeten, die zich niet wensen in te laten met de overheid, noch in de rol van strenge, kritische en aanklagende ouder, noch in de rol van hulpverlenende, verzorgende en reddende ouder (al worden uitkeringen en toeslagen wel in dank aanvaard). En het cohort ‘woke’-politici, die we vaak ter linkerzijde van het politieke spectrum aantreffen, lijkt zich vooral de rol van de strenge, kritische en aanklagende ouder aan te meten, door ons met hun geheven vinger vlees- en vliedschaamte aan te praten. ‘Woke-gedrag’ werkt dan ook zelden uitnodigend en eerder beklemmend en uitsluitend (Yesilgöz 2022).

Natuurlijk helpt het mensen niets als we ze gecertificeerd zielig verklaren en ze daarmee fixeren in hun slachtofferschap en hen daarmee de regie over het eigen leven afnemen (Rutte 2002). Liberalen stellen deze regie

en zelfbeschikking graag boven slachtofferchap: “De VVD wil er zijn voor iedereen die iets van zijn leven wil maken” (VVD Beginselverklaring 2008). Eigen regie heeft bij liberalen de voorkeur boven het ‘binden’ van burgers in systemen van slachtofferchap. Dergelijke – goedbedoelde – systemen leggen burgers vaak extra – onbedoelde – onvrijheid op, omdat de systeemwereld de onbedwingbare neiging vertoont onze leefwereld steeds verder te koloniseren (Woittiez 2021; Habermas 1984).

Indien de overheid in allerlei dossiers (roken, bewegen, klimaat en duurzaamheid) zowel de rol van strenge, kritische en aanklagende ouder aanneemt als de rol van reddende, helpende en verzorgende ouder (circa negen miljoen Nederlanders ontvangen een of andere toeslag; ministerie van Financiën 2022), welke ruimte heeft de burger dan nog om de rol van volwassene met regie over eigen leven te nemen? Dan blijft voor de burger vooral de rol over van afhankelijk ‘kind’ en slachtoffer.

In het voedings-, klimaat- en zorgbeleid kiest de overheid veelvuldig de rol van zowel strenge, kritische, aanklagende ouder als de rol van hulpverlenende, verzorgende, reddende ouder door volop op het orgel van preventie te gaan met allerlei *nudging*-campagnes: we moeten meer bewegen, minder vet en zoet eten, en liefst ook minder vlees consumeren (een vleestaks wordt inmiddels onderzocht; NRC 2022) om gezond te blijven. We moeten minder roken want dat is ongezond en daarom moet de prijs van een

pakje sigaretten naar 40 euro gaan (Verlaan 2022), we moeten minder vliegen want dat is slecht voor het klimaat, enzovoorts. De politieke partijen ter linkerkant aarzelen niet om op deze thema's sterk in de rol van kritisch aanklagende ouder te stappen. Zij weten beter wat het juiste pad is (getuigenispolitiek) en wijzen ons terecht als we van dat juiste pad afwijken: de 'kinderen' krijgen een terechtwijzing.

En wij als burgers? Wij lijken onze rol in de dramadriehoek steeds enthousiaster mee te spelen, door meer en meer de slachtofferrol en de rol van het hulpvragende 'kind' te kiezen. We lijken ons al snel slachtoffer van 'zij daar in Den Haag' te voelen, van die inderdaad nogal verstrekkende, alomtegenwoordige en soms te ver interveniërende overheid, zoals bij de toeslagenaffaire. De slachtoffers van de toeslagenaffaire, met volle erkenning van het hen aangedane onrecht, slagen er goed in hun slachtofferrol uit te vergroten. Er wordt geen woord gewijd aan het grote goed van de ontvangen toeslagen vanuit een toeslagenstelsel dat wordt opgebracht door de andere burgers van Nederland. Hun slachtofferschap wordt stevig uitvergroten en er wordt ingezet op maximale schadevergoeding. Vervolgens is *the sky the limit* wanneer de overheid bij de compensatie voluit in de rol van verzorgende, helpende en reddende ouder stapt.

Iedere proportionaliteit, zoals die bij een rol van volwassene zou passen, lijkt zoek. De dramadriehoek draait op volle toeren. Zelfs de 14 deelnemers aan de Bulgaren-

fraude ontvingen de 30.000 euro aan compensatie (Rutten 2021). En een betrokkene in de toeslagenaffaire (het frame 'slachtoffer' wordt door ons vermeden) wil dat er "een prijskaartje" wordt gehangen aan de gemiste kansen in haar leven (Huisman 2022). Haar levensloop bestond tot dan toe – helaas voor haar – niet uit een lange reeks grote successen, dus nu moeten toch echt "alle gemiste kansen verrekend worden" met Den Haag. En dan zitten we midden in de dramatiek van de dramadriehoek: het slachtoffer neemt geen eigen regie en verantwoordelijkheid meer voor haar rol in haar eigen leven. En dat is ook niet eenvoudig meer, ze is 'gevangen gezet in de afhankelijkheidsrelatie' met de overheid. De betrokken mevrouw voelt die machteloosheid ook en toont in het slot van het interview nog een spoor van veerkracht: "Ik wil af van het stempel van de toeslagenouder, ik wil niet langer teruggeslingerd worden in het verleden". Het lijkt erop dat ze regie terug wil nemen door uit de dramadriehoek te stappen. Vanuit liberale optiek is haar die stap richting eigen regie meer dan gegund. Als zij wil stoppen met slachtofferschap en uit haar afhankelijke 'kindrol' wil stappen, dan zal de overheid een modus moeten vinden om ook uit haar verzorgende, helpende en reddende ouderrol te stappen en dat zal voor de overheid in haar huidige vorm nog niet eenvoudig zijn.

Dat 'zij daar in Den Haag' ons dit hebben aangedaan, daarin zit een kern van waarheid. Want onze overheid lijkt de afgelopen decennia wel erg in de rol van verzorgende en reddende ouder terecht te zijn gekomen.

En dat ‘redden’ maakt die overheid bijna nooit volledig waar, want de starre en regelvaste systeemwereld van de overheid kan bijna per definitie niet volledig aansluiten op de rommelige en chaotische leefwereld van haar burgers (Woittiez 2021). Het lijkt erop dat de uithuisplaatsing van kinderen in de context van de toeslagenaffaire met het frame van Peter Pannekoeks ‘# staatsontvoeringen’, een klassiek voorbeeld is van *overstretch* vanuit de systeemwereld van de overheid (NRC 2022). Max Webers ‘ijskoude poolnacht van de bureaucratie’ lijkt hier in een aantal gevallen een onvoldoende ‘warm’ antwoord te hebben gegeven. Dat kan ook bijna niet anders wanneer de verstrekkende, starre en regelvaste en daarmee formele systeemwereld van de overheid in de rol van verzorgende, hulpverlenende en reddende ouder treedt en van daaruit de chaotische en informele echte leefwereld van kinderen en hun ouders binnendringt (Woittiez 2021).

Liberale remedie

Zou de staat meer terughoudendheid kunnen gaan betrachten bij het binnendringen in ons privédomein? Zou de staat het kunnen opbrengen om minder in de kritische, strenge en aanklagende of verzorgende, helpende en reddende ouderrol te stappen? Zou de staat het kunnen opbrengen om minder interventies uit te voeren bij problemen die zich in gezinnen voordoen en zouden de Nederlanders van de slachtofferrol kunnen wegblijven bij incidenten? Zouden we onze risico-regelreflex kunnen onderdrukken (Rusman 2014)? Want als wij als burgers bij ieder incident meer zekerheid eisen, vragen

we vanuit de slachtofferrol om een meer en meer paternalistische, verzorgende en helpende rol van de overheid. De overheid komt dan steeds meer in een *overstretch*, want die 100 procent zekerheid waar wij naar vragen wil maar niet lukken. Wij als veeleisende burgers verleiden de overheid tot een permanente overstrekking. Hoe verder de overheid op ons verzoek onze leefwereld binnendringt, hoe minder die overheidsinvloed gaat passen (Woittiez 2021). De overheid is nu al overvraagd en toont op veel vlakken de verschijnselen van een aanhoudende *burn-out* (ministerie van Algemene Zaken 2021).

Wat is de liberale remedie hiertegen? Minder hooi op de vork nemen en de burgers als volwassenen iets meer hun gang laten gaan, waarbij de keuzen van individuen soms ook minder goed kunnen uitpakken. Dat hoort er dan bij. Zo heeft het Londense gemeentebestuur ervoor gekozen om een ‘avonturenspeeltuin’ te openen waar kinderen *wel* gevaar mogen lopen. Ouders blijven buiten de speeltuin wachten, de kinderen vinden het heerlijk en vinden helemaal zelf hun eigen grenzen (de Volkskrant 2022). En vrijwel tegelijkertijd wordt in Nederland door het RIVM midden in de snikhete zomer van 2022 nog klassiek vanuit de regelende ouderrol voorgesteld om zwemmen in vaarten, meren en plassen te verbieden, tenzij het expliciet is toegestaan (Jorritsma & Van Santen 2022).

De VVD, zo meldt haar beginselverklaring, streeft naar een krachtige, kleine staat met gezonde overheidsfinanciën, en vervolgt dan:

“Alleen taken ... die niet of niet zelfstandig door individuen of groepen kunnen worden vervuld behoort de overheid te stimuleren dan wel op zich te nemen” (VVD Beginselverklaring 2008). Een overheid die minder hooi op de vork neemt zou voor liberalen een aanbevelenswaardig toekomstperspectief bieden, omdat wij onze burgers zo de ruimte gunnen hun leven zo veel mogelijk naar eigen goeddunken in te vullen, *for better and for worse*. Voor liberalen hoort daar dus bij dat, juist ook bij tegenvallende omstandigheden, wij als burgers weerbaarheid en veerkracht tonen en vanuit onze volwassenheid de eigen regie over ons leven hooghouden en niet te snel in slachtofferschap stappen.

Meer veerkracht en eigen regie brengt ons een meer ‘antifragiele’ maatschappij (Taleb 2012). Daarbij geldt als leidraad al in het onderwijs: “*Prepare the ‘child’ for the road, not the road for the ‘child’*” (Lukianoff & Haidt 2019). Stichting ARQ ondersteunt kwetsbare mensen en heeft als doelstelling om zo veel mogelijk de kwetsbare mens weer zelf regie te geven (Stichting Vrienden van ARQ 2022). Als Stichting ARQ het aandurft om voor kwetsbaren deze koers te varen, dan zou de VVD een dergelijke koers voor zijn achterban al helemaal mogen benadrukken, om zo een ieder meer vrijheid over de invulling van zijn leven te geven en tot minder aanklagende of verzorgende overheidsbemoeyenis te komen. De overheid kan dan weer betrouwbaarder in haar uitvoering worden. Zij doet weliswaar minder, vanuit minder bevoogding en minder verzorging, maar wat ze doet, gebeurt meer vanuit een volwassen en houdbare ver-

houding met haar ‘antifragiele’ en volwassen burgers. De regeldruk kan dan weer afnemen en we zouden zelfs de collectieve lasten voor het eerst na tien jaar Rutte weer kunnen zien dalen.

Laten we in de politiek-maatschappelijke processen proberen vaker weg te blijven van de verstikkende dramadriehoek. Laten we onze volwassenheid terugvragen van de overheid en laten we weer meer regie over ons leven nemen.

Reinout Woittiez is senior-adviseur bij Fit-for-Purpose Advies.

Bas Groenendijk is projectmanager bij Pro-Rail.

Literatuurlijst

- ‘Hereniging van uithuisgeplaatste kinderen is prioriteit’, *NRC*, 11 april 2022.
- ‘In London geeft de avonturenspeeltuin de kinderen een stukje gevaar’, *de Volkskrant*, 16 augustus 2022.
- ‘Meer groente en fruit is voor iedereen een goed idee’, *NRC*, 1 april 2022.
- ARQ, ‘Stichting Vrienden van ARQ’, 2021, URL: <https://www.arq.org/>.
- Beekman, T., *Macht en onmacht*, Amsterdam, 2015.
- Habermas, J., *The Theory of Communicative Action*, Cambridge, 1984.

-
- Huisman, C., 'Welk prijskaartje hang je aan een leven in puin en zoveel misgelopen kansen?', *de Volkskrant*, 14 juli 2022.
 - Jorritsma, E., Van Santen, K., 'Het verbieden van zwemmen in buitenwater is een gemakzuchtige reflex', *NRC*, 15 augustus 2022.
 - Karpman, S., 'Fairy Tales an Script Drama Analysis', *Transactional Analysis Bulletin*, 1968, nr. 7, pp. 39-42.
 - Lukianoff, G., Haidt, J., *The Coddling of the American Mind*, Londen, 2019.
 - Mill, J.S., *On Liberty and Other Essays*, Oxford, 1998.
 - Ministerie van Algemene Zaken, *Trendpublicatie Aan de Slag – Overheid op de drempel burn-out*, Den Haag, 30 november 2021.
 - Ministerie van Financiën, 'Feiten en cijfers over DG Toeslagen' 2022, URL: <https://www.overtoeslagen.nl/over-ons-werk/feiten-en-cijfers#:~:text=DG%20Toeslagen%20betaalde%20in%202021,mensen%20betrokken%20bij%20een%20toeslag>.
 - Van Persie, R., 'Winner vs Loser Mentality', *YouTube*, 23 april 2020.
 - Rusman, F., 'Een politieke partij kan best niets doen', *NRC*, 22 december 2014.
 - Rutte, M., 'Melkertbaan, geen parkeerbaan', *Pam Evenhuis*, 11 november 2002, URL: <https://pamevenhuis.com/archief/mark-rutte-staatssecretaris-sociale-zaken-en-werkgelegenheid/>.
 - Rutten, R., 'Zelfs deelnemers aan Bulgarenfraude ontvingen compensatie. Wat nu?', *NRC*, 21 december 2021.
 - Taleb, N.N., *Antifragiel: Dingen die baat hebben bij wanorde*, Amsterdam, 2012.
 - Verlaan, J., 'In 2040 moet een pakje sigaretten 40 euro kosten: 'Jongeren beginnen er dan niet eens aan', *NRC*, 1 juni 2022.
 - Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, *Beginselverklaring*, Rotterdam, 2008.
 - Wissenburg, M., De Beaufort, F., Van Schie, P., Van de Velde, M., *Eerlijk is eerlijk. Wat een liberaal van de staat mag verwachten en van zichzelf moet vergen*, geschrift van de Teldersstichting, Den Haag, 2011.
 - Woittiez, R.D., *Als het schuurt tussen Leefwereld en Systeemwereld*, Houten, 2021.

Het liberalisme verdient meer hartstocht en vernieuwingsdrift

door Maartje Schulz

Bespreking van Francis Fukuyama, Het liberalisme en zijn schaduwzijden. Verdediging van een klassiek ideaal, Atlas Contact, Amsterdam, 2022, ISBN 9789045047027.

De Amerikaanse politicoloog Francis Fukuyama ziet sinds zijn beroemde artikel ‘The End of History?’ (1989) en boek *The End of History and the Last Man* (1992) nog steeds geen beter alternatief voor de wereld dan de liberale democratie. Maar die liberale democratie is geen vanzelfsprekend eindpunt van de geschiedenis meer. Er kan niet ach-

terover worden geleund. In zijn nieuwste boek *Het liberalisme en zijn schaduwzijden* (2022) wordt de urgentie om voor het liberale ideaal op te komen duidelijk. Zo schrijft Fukuyama in het voorwoord: “Ik geloof dat het liberalisme overal op de wereld ernstig wordt bedreigd: ooit werd het als iets vanzelfsprekends beschouwd, maar nu lijken de verdiensten ervan opnieuw duidelijk verwoerd en geprezen te moeten worden.”

Het liberalisme en zijn schaduwzijden is dan ook bedoeld als een verdediging van

het klassieke ideaal van het liberalisme. Dit klassiek-liberalisme definieert hij als “een veelomvattend begrip met een verscheidenheid aan politieke inzichten, maar met als overeenkomst het fundamentele belang dat wordt gehecht aan gelijke individuele rechten, wetgeving en vrijheden”. Het initiatief voor een hernieuwd pleidooi voor dit liberalisme valt te prijzen.

De noodzaak ervan lijkt ook evident. Het liberalisme wordt niet alleen in de Verenigde Staten uitgedaagd – het voornaamste referentiepunt van Fukuyama – maar ook in ons eigen Europa. Kijk maar naar landen als Polen en Hongarije. Intussen is daar de oorlog in Oekraïne bij gekomen, met als agressor de autoritaire staat Rusland. Rechts-populistische leiders lijken bovendien populair en in opkomst: van Marine Le Pen tot Giorgia Meloni.

Twee bedreigingen

Fukuyama heeft zowel zorgen over de opkomst van autoritaire leiders en het rechts-populisme als over de links-progressieve beweging in het maatschappelijk debat. Die laatste groep slaat volgens Fukuyama door in identiteitspolitiek waardoor er te veel wordt gekeken naar groepen in plaats van individuele rechten. Bovendien is deze groep weinig tolerant voor ideeën die afwijken van het progressieve gedachtegoed, wat zou leiden tot het verbieden van boeken en het doen stilzwijgen van andere geluiden op bijvoorbeeld universiteiten.

Waar is het misgegaan? De analyse van Fu-

kuyama is dat liberale principes ter linker- en rechterzijde te ver zijn doorgevoerd, tot het punt dat de liberale beginselen zelf zijn ondermijnd. Zo is de waardering van individuele autonomie in culturele zin te ver doorgeslagen, omdat het uitmondde in intolerantie in de vorm van moderne identiteitspolitiek. Ook de economische autonomie – het vrijelijk kopen en verkopen – sloeg te ver door, waardoor er een te geringe rol was van de staat in de economie, wat volgens Fukuyama leidde tot neoliberalisme en te grote economische ongelijkheid. Fukuyama concludeert: “Deze extreme vormen van liberalisme riepen vervolgens verzet op en zijn daarmee de bron van rechts-populistische en links-progressieve bewegingen die het liberalisme vandaag de dag bedreigen.” Voor deze grote claim levert Fukuyama overigens weinig bewijsvoering.

Volgens Fukuyama zijn deze twee bedreigingen voor het liberalisme trouwens ‘niet symmetrisch’. De dreiging van rechts zou directer en politiek van aard zijn en die van links meer cultureel, waardoor de uitvoering ervan trager zou zijn. Wat in zijn boek echter ontbreekt is een gedegen analyse en weging van de ernst van de twee bedreigingen. Ik zou zelf de stelling aandurven dat de dreigingen niet gelijk aan elkaar staan qua ernst en de reële dreiging aan de rechterflank groter is. Op 2 oktober dit jaar maakte Fukuyama dit onderscheid overigens wel bij het tv-programma *Buitenhof*, waarbij hij aangaf dat de aanval van de politieke rechterflank veel serieuzer is qua dreiging voor de liberale democratie dan de progressief-culturele strijd

van links. Het was goed geweest als dit ook helder naar voren was gekomen in het boek zelf.

Neoliberalisme

Na een algemene beschouwing over de staat van het liberalisme gaat Fukuyama dieper in op een thema waarbinnen hij vindt dat het liberalisme te ver is doorgevoerd, namelijk in het economische denken. Maar er gaat wel wat mis in dit hoofdstuk. Zo kiest hij de aanval op het ‘neoliberalisme’, maar definieert hij het neoliberalisme vreemd.

Fukuyama omschrijft het neoliberalisme namelijk als *laissez-faire* marktdenken (“een school van economisch denken [...] die de rol van de staat in de economie sterk afkeurden en benadrukten dat de vrije markt de stimulans vormde voor groei en voor een efficiënte verdeling van de middelen”). Maar de oorspronkelijke neoliberalen (o.a. de Duitse ordoliberalen uit de jaren 30) vonden juist dat de markt door de staat moest worden geordend en geconstrueerd; de overheid had een rol in het creëren van ‘marktwerking’. Deze neoliberale beweging keerde zich enerzijds tegen keynesianisme en centrale planning en zagen anderzijds de risico’s van een complete *laissez-faire* markteconomie. Dat is dus heel wat anders dan de beschrijving van Fukuyama.

Fukuyama bevestigt met dit hoofdstuk de ultieme begripsverwarring die rondom het concept neoliberalisme hangt in het publieke debat. Iedereen lijkt er tegenwoordig zijn eigen (dikwijls negatieve) interpretatie en in-

vulling bij te hebben. Fukuyama had daarom beter de problematiek van de uitwassen van het kapitalisme kunnen schetsen en adresseren, zonder daarbij te vervallen in (het verkeerde gebruik van) etiketten als het neoliberalisme.

Tegenstrijdige analyse

Ook op andere momenten zaait Fukuyama verwarring. Zo stelt hij in het hoofdstuk erna, op pagina 64, dat de individualistische premisse van het liberalisme ‘onvolledig’ is, omdat het weinig oog heeft voor sociale verbanden. Maar twee pagina’s verder schrijft hij ineens: “Liberaal individualisme sluit menselijke saamhorigheid niet uit en ontkent dat ook niet; het betekent simpelweg dat de meeste sociale betrekkingen in een liberale samenleving idealiter vrijwillig zullen plaatsvinden.”

Maar dan lijkt de individualistische premisse toch niet onvolledig. Individuen kunnen immers vrijwillig sociale verbanden en saamhorigheid creëren met elkaar, bijvoorbeeld door actief lid te zijn bij een sportvereniging. Of Fukuyama moet vinden dat deze vrijwillige sociale verbanden niet afdoende zijn en er daarnaast meer afgedwongen sociale cohesie moet komen. Als dat zo is, moet hij daar explicieter voor uitkomen en toelichten hoe hij dat precies voor zich ziet.

Weinig inspirerend

Het siert Fukuyama dat hij met dit boek een broodnodige poging doet voor het liberalisme op te komen. Het kan ook zeker geen kwaad hem, als gevolg van deze boekpubli-

catie, weer regelmatig in de media te horen spreken over de superioriteit van liberale democratieën boven autocratische regimes. Maar het boek zelf is weinig inspirerend en bij vlagen gezapig. De negatieve boektitel waarbij de nadruk ligt op de schaduwzijden helpt niet mee voor een boek dat een vurig betoog voor het liberalisme had kunnen zijn. Fukuyama geeft best een aantal goede argumenten die het klassieke liberale ideaal verdedigen, maar er ontbreekt een hartstochtelijke verdediging van de liberale uitgangspunten en de successen die dankzij het liberalisme zijn behaald. Wat toch vooral beklijft is dat het liberalisme niet te ver moet doorslaan en de scherpe randjes ervan af moeten.

Ook geeft Fukuyama weinig antwoord op de uitdagingen van deze tijd en van de toekomst, zoals klimaatverandering. De opkomst van (extreemrechtse) complottheorieën komt ook weinig aan bod. Het was interessant geweest als hij vanuit liberale waarden op meer vernieuwende wijze aan de slag was gegaan met de uitdagingen van nu en de toekomst. Fukuyama komt sowieso nauwelijks met sprekende actuele voorbeelden. Hij grijpt regelmatig terug op filosofische debatten van decennia geleden, zoals die tussen John Rawls en Robert Nozick.

Kortom, Fukuyama slaagt er in dit boek te weinig in een oplossing te bieden voor het prangende vraagstuk hoe het liberalisme nieuw leven in te blazen, zodat de stroming een sterke toekomst tegemoet treedt, zonder daarbij af te doen aan de meest fundamentele klassiek-liberale waarden. De aanval is immers de beste verdediging.

drs. Maartje Schulz is politicoloog en wetenschappelijk medewerker bij de TeldersStichting.

Nicolaas Copernicus (1473-1543) | lithografie van Jean-Léon Huens (1921-1982)

***Liberale Reflecties* is een uitgave van de Prof.mr. B.M. TeldersStichting.**

Redactie

prof.dr. M.L.J. Wissenburg (hoofdredacteur)
drs. F.D. de Beaufort
mr.drs. H.W. Mojet
dr. B. Steunenbergh
drs. R. Timmer
drs. W.J. Derksen (eindredacteur)

Redactieraad

Voor een professioneel oordeel over kopij doet *Liberale Reflecties* een beroep op een redactieraad bestaande uit thematische experts. De redactieraad bestaat uit:
J. Middendorp MSc MA
drs. R. Benedictus
drs. M. Bolkestein
mr. S.J.A. Ter Borg

prof.dr. A. Ellian
dr. E.R. Van de Haar
prof.dr. M.V.B.P.M. Van Hees
mr.dr. R.M.H. Kubben
drs. F.J.M. De Lange
dr. mr. F.W. Lantink
dr. A.R. Leen
Q. Rajkowski MSc
ir. U.G. Schilthuis
mr.dr. J.J.J. Sillen
prof.dr. P. Stouthuysen
drs. M. Van de Velde
R. Willems MSc MA

Redactieadres

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: derksen@teldersstichting.nl
TeldersStichting.nl

Auteursrechten

De auteursrechten liggen bij de uitgever en de auteur(s). ISSN: 2588-8862

Verantwoordelijkheid

Bijdragen in dit blad reflecteren niet noodzakelijk de opinies van leden van de kernredactie, redactieraadsleden of de Prof.mr. B.M. TeldersStichting. De redactie draagt geen verantwoordelijkheid voor de inhoud van bijdragen. Die verantwoordelijkheid berust uitsluitend bij de auteurs.

Abonnementenadministratie

Mauritskade 21
2514 HD Den Haag
telefoon: 070-3631948
email: info@teldersstichting.nl

Abonnementen

De artikelen uit *Liberale Reflecties* zijn voor iedereen beschikbaar in de LR-bibliotheek op www.teldersstichting.nl. Het tijdschrift is op papier beschikbaar voor vrienden van de TeldersStichting die hebben aangegeven graag de papieren editie thuis te ontvangen. U bent al vriend van de TeldersStichting voor € 50,- per jaar. Losse exemplaren zijn via de website te bestellen voor €5,00.

Advertentietarieven

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar bij de redactie.

Toelichting omslag

Op deze lithografie van Jean-Léon Huens: Nicolaas Copernicus werkt aan zijn heliocentrische theorie. Links, het omslag van een editie van *Narratio Prima* uit 1566, waarin zijn onderzoek werd samengevat.

Nicolaas Copernicus was een wiskundige en astronoom die een heliocentrisch model van het universum opstelde waarbij de zon, in plaats van de aarde, in het centrum van de toen bekende planeten en vaste sterren werd geplaatst. Een van de bekendste voorstanders van Copernicus' heliocentrische stelsel was Galileo Galilei.

Copernicus stierf in 1543 op 70-jarige leeftijd in Frauenburg en werd begraven in de kathedraal. Na zijn dood zou zijn theorie eerst verketterd worden, maar op den duur zou de gehele wereld zijn visie zien als een van de grootste wetenschappelijke doorbraken in de menselijke geschiedenis.

Vormgeving omslag en binnenwerk:
Maaïke van Heek-Mojet | Eye & Image